

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 91 (1978)

Rubrik: Istorgia
Autor: [s.n.]

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 20.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Istorgia

Prominents ord la
vischnaunca da Sumvitg

1450—1950

Cumin dalla Cadi

Ligia grischa

Tiaras subditas

Da Aluis Maissen, Sumvitg/Wald

Arma Safoya

Sin fons d'argien péz ner cun ina steila argentada da sis radis, accumpignada da duas steilas ner. Reproducziun dalla pictura murala ella Cuort Ligia grisch, Trun.

1. Introducziun

Sco il tetel da questa lavur indichescha, vul igl autur buca scriver la historia dalla vischnaunca da Sumvitg, el intenziunescha biaronz da descriver fatgs biografics da tuts enconuschents politichers ord questa vischnaunca, ils quals han fatg carriera publica durant ils davos 500 onns el segneradi abbazial da Mustér, sin intschess dalla Ligia grischa ed ellas tiaras subditas. Che in ton historia locala vegn era integrada, sedat ord il character dalla lavur ed ei era intenziunau.

Sch'ins enquera litteratura sur dalla vischnaunca da Sumvitg ni tala che stat en stretg connex cun quei vischinadi, sche ston ins constatar ch'ei dat plirs tractats partenent in u l'auter eveniment, ina lavur pli vasta exista denton buca sin quei terren. Per tal motiv spera igl autur da saver serrar cheu ina largia e da haver dau in stausch inizial per ulteriuras lavurs sin quei sector. La historia ei adina stada viva en Sumvitg e fascinonta buca mo per historiografs, mobein per in e scadin.

Emprem intent da questa contribuziun ei stau da schaffir in rodel da tuts ufficials els surallegai secturs politics, aschilunsch sco quei ei pusseivel. Sin fundament da numerusas retschercas en fontaunas originalas ed ovras litteraras eis ei reussiu da crear, cumpletar ni rectificar in register che cumpeglia 82 differentas persunas cun ils suandonts mandats politics:

Cumin dalla Cadi:	mistral bannnerherr questur scarvon assistent
Ligia grischa:	cauligia suppleant dalla Ligia salter dalla Ligia
Tiaras subditas:	guvernatur vicari podestat commember dalla sindicatura

Buca risguardai ein representants dil clerus e dalla cultura, sco era tuts deputai allas dietas dalla Ligia ni al cussegl grond, ils quals han buca acquistau in ulteriur uffeci sin cumin ni ella Ligia grischia. Quei che pertuccà ils caus dalla Ligia, guvernatur, podestats e ministrs, vegn il rodel ad esser cumplets. Concernent las ulteriuras scharschas vegn el denton a munchentar plirs ufficials, particularmein ord il quendisch- e sedischavel tschentaner. Questurs e scarvons han mai fatg tonta canera sco ils politichers gronds ed aschia ha la historia podà puspei emblidau in u l'auter.

En ina secunda part vegnan ils fatgs biografics da numerus dignitaris descrets, aschilunsch sco quels ein enconuschents a nus oz. Igl ei evident che buca tuts ils honors da Sumvitg han fatg historia, ed aschia sto quella descripziun meinsvart serestrenscher sin pli cuortas informaziuns.

Arisguard la persuna da Clau Maissen sto igl autur allegar en quei connex il suandont: Clau Maissen ei ina dallas pli illustras persunalitads politicas sin intschess dallas treis Ligias. El ha giu gronda influenza silla politica da quellas ella secunda mesadad dil gisiatavel tschentaner. Sur dil pussent landrechter exista oz ina vasta litteratura, e principalmein la scrutaziun moderna ha effectuai ina renaschientscha da sia historia. Per tal motiv sa il capetel sur Clau Maissen sere-strenscher sin ina cuorta descripziun dils principals fatgs, cun indicar ina bibliografia dallas ovras litteraras.

Differentas illustraziuns sco armas, portrets e documents surveschan ad ina megliera capientscha dalla part biografica. Quellas ein mintgamai plazzadas denter ils singuls texts. In ulteriur mied che duei illustrar las relaziuns persunalas dils singuls prominents, ein tablas genealogicas. Sin quellas ein las personas denton notificadas mo aschilunsch, sco ellas ein relevantas per la historia (genealogias parzialas). Ellas demonstreschan denter auter era l'influenza dad ina pussenta parentella, la quala fuva beinduras la clav per l'atgna carriera. Las genealogias aschuntadas dateschan principalmein dil gisiatavel tochen il schenivavel tschentaner. Scrutaziun genealogica avon 1600 ei ina caussa fetg problematica en nossas regiuns, pertgei ch'ils cudischs parochials — ina dallas pli impurtontas fontaunas sin quei sector — entscheivan savens pér el temps dil baroc.

Ei resta aunc da remarcar che plirs tetels sco landrechter, bannerherr e secalmeister ein adina vegni duvrai dil pievel, gie la versiun

romontscha fuva per part insumma buca usitada e capeivla. Per tal motiv vegnan quels era applicai en quest liug meinsvart ella medema fuorma.

2. Register dils ufficials¹

2.1 Cumin dalla Cadi

Mistrals

Regett Safoya	1445—1449 (?), 1452—1459 1460*, 1464*, 1468, 1469*, 1470*, 1471, 1472*, 1473*, 1482/83, 1485*/86, 1489* (*: documentau en pergameinas e documents)
Jann Safoya	1505*, 1506, 1507*, 1508
Gilli Maissen, il vegl	1555, 1556, 1557* (Pfingstmontag und 20. Juni), 1558—1560, 1565*, 1566* (8. Mai), 1567
Pieder Bundi	1568—1570, 1573*
Nicolaus Genal	1585, 1586
Giachen de Arpagaus	1593/1594*
Plasch Genal	1624, 1625
Clau Maissen	1651, 1652, 1653, 1658, 1659, 1670, 1671
Giachen Maissen	1688, 1689
Adalbert de Maissen	1692, 1693, 1714, 1715
Padrut Cajacum	1706, 1707
Gion Antoni Buol	
de Schauenstein-Ehrenfels	1743, 1744

¹ Tenor las suandontas fontaunas ed ovras litteraras:

ACC, Protokolle des Bundestages zu Truns — ACS, A. Urkunden/documents — ACT e ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799 — APS e APSr, cudschs parochials — AS, cronica locala, manuscret — BM 1858, Verzeichnis der Landammänner von Disentis — Glogn 1944, Il Cumin della Cadi, da Guglielm Gadola — HBLS e Leu, texts biografics partenent las differentas lingias — LG, gliesta dils caus dalla Ligia — Jecklin, Die Amtsleute in den bündnerischen Untertanenlanden — P. B. Berther, Ils bannerherrs della Cadi — Ag. Maissen, La famiglia (de) Maissen, separat — Ulteriuras singulas fontaunas, citadas mintgamai els texts biografics.

Mattias Anton Tgetgel	1760/1761
Giachen Mudest Schmid de Grüneck	1768/1769
Benedetg Berther	1772/1773
Gion Chrest Mudest de Pally	1788/1789
Gion Antoni Schmid de Grüneck	1792/1793
Gion Antoni Cagienard	1798/1799
	(entochen ils 11 d'uost 1799)
Gion Antoni Baselgia	1822/1823
Giachen Antoni de Lombris	1824/1825
Gion Battesta Cagienard	1832/1833
Gion Antoni Arpagaus	1844/1845, 1846/1847
Gion Gieri Cajacob	1861/1862
Benedetg de Lombris	1863/1864, 1865/1866
Bruno de Lombris	1867/1868
Gion Antoni Tuor	1869/1870, 1883/1884
Georg Cajacob	1921—1929
Adalbert Wieland	1959—1963

Bannerherrs

Nicolaus Genal	entuorn 1580/1590
Plasch Genal	1621,
Giachen de Arpagaus	1643—1649
Giosch de Contrin	1733—1768
Antieni Maria de Contrin	1768—1799
Gion Chrest Mudest de Pally	1799—1812
Giachen Gelli Cajacob	1841—1854

Questurs (Seckelmeister)

Jann Safoya	1496*
Nicolaus Genal	1582*
Padrutt Maissen	1640
Gieri de Tschupina I	avon 1643
Deg	avon 1650
Martin de Pardi	1656

Benedetg Contrin	1659 ni avon
Mauritius Genelin	denter 1657 e 1664
Martin Weibel?	avon 1664
Christian Genelin	1670, 1671
Gieri de Cajacum, détg de Tschuppina II	1674, 1675
Mattias Biart	1680, 1681
Gilli Caviezel	1684, 1685
Giachen Tgetgel	1690, 1691
Lezi Hetz	avon 1700 (vtl. 1698—1700)
Paul Contrin	1704, 1705, 1706
Clau Caviezel	1718, 1719, 1720
Julius Caviezel	1742, 1743
Mattias Caviezel	1744—1749
Christ Camenisch	1751—1754
Rest Mudest Bundi	denter 1756 e 1767
Giachen Antoni Tuor	denter 1756 e 1785
Mattias Contrin	1788/1789
Balzer Berther	1792/1793
Mattias Berther	1794/1795
Giachen Flurin de Castelberg	1798
Placi Biscuolm	1800/1801, 1802, 1803
Giachen Giusep Duff	1808/1809
Gion Flurin de Castelberg	1818/1819
Clau Mudest Genelin	1824/1825
Luis Caviezel	1826/1827

Scarvons

Antoni Contrin	1664
Adalbert de Maissen	1684, 1685, 1686
Padrut Cajacum	1694, 1695, 1696
Mattias Anton Tgetgel	1748—1752
Giachen Mudest Schmid de Grüneck (?)	suenter 1754
Benedetg Berther	1756/57 ni 1758/59
Gieli Michael de Lombris	ca. 1778

Gion Antoni Cagienard I	avon 1785
Pieder Paul Cajacob	1803
Gion Gieri Tuor	1830/1831
Sigisbert Ant. Fry	1834/1835
Gion. Ant. Cagienard II	1840/1841
Joseph Mudest Wieland	denter 1847 e 1852
..... Giacomet	suenten 1844

Assistents

Gion Gieri Tuor	1798/99?
Balzer Mudest Berther	1816/1817
Gion Ant. Caviezel	1818/1819
Rest Mudest Schuoler	1824/1825
Giusep Maria Bundi	1832/1833
Gion Batt. Cajacob	1834/1835

2.2 Ligia grischia

Cauligia (landrechter, cauderschader)

Regett Safoya	1470*, 1473, 1479, 1482
Jann (Johannes) Safoya	1507, 1513
Gilli Maissen, il vegl	1558*, 1567*, 1573*
Pieder Bundi	1570*
Gilli Maissen, il giuven	1606, 1618
Clau Maissen	1663, 1669, 1672, 1675
Gion Antoni Buol, barun de Rietberg	1708
Gion Antoni Buol de Schauenstein-Ehrenfels	1744, 1750, 1753, 1764

Suppleant dalla Ligia (Bundesstatthalter)

Gion Chrest Mudest de Pally	1795
-----------------------------	------

Salter dalla Ligia (Bundesweibel)

Martin Cahannes

1758—1763

Proposta pigl uffeci da cauligia²

onn	num dils proponi	successiun ella proposta treidubla
1699	mistral Adalbert Maissen	2
1702	mistral Giachen Maissen	3
1708	mistral Padrut Cajacum	2
1711	mistral Padrut Cajacum	3
1738	mistral Adalbert Maissen	3
1741	stalter Padrut Cajacob	3
1744	Bannerherr Giosch de Contrin	2
1768	mistral Mattias Anton Tgetgel	3
1774	mistral Benedetg Berther	2
1780	mistral Mattias Anton Tgetgel	3
1789	mistral Mattias Anton Tgetgel	3
1795	mistral Christian Mudest Pally	3

2.3 Tiaras subditas³ (Valtlina)

Guvernadur a Sunder (capitani general, Landeshauptmann)

Gilli Maissen, il vegl	1561—1563
Clau Maissen	1665—1667

Vicari a Sunder

Gilli Maissen, il giuven	1609—1611
--------------------------	-----------

² Sco cau dil segneradi abbazial (segner) aveva igl avat da Mustér mintga treis onns il dretg da presenter ils candidats pigl uffeci da cauligia. Quei d'aventava sin la dieta da s. Gieri a Trun. Ord sia proposta, che cumpigliava mintgamai treis dignitaris dalla Cadi, savevan ils mess eleger il cauderschader. Denter 1699 e 1795 han ils surallegai representants da Sumvitg figurau sin quella illustra gliesta, senza denton haver acquistau igl uffeci.

³ Ulteriuras podestatarias, las qualas negins ufficials da Sumvitg han administrau, fuvan: Tirano, Teglio e Clavenna.

Podestat a Morbegn

Giachen Antoni de Lombris 1757—1759

Podestat a Trahona

Giachen Baselgia 1563—1565

Pieder Bundi 1571—1573

Podestat a Plurs

Giachen de Arpagaus 1595—1597, 1607—1609

Gion Simeon de Caplazi 1739—1741

Podestat a Buorm

Gieli Michael de Lombris 1787—1789

Commember dalla sindicatura

Clau Maissen 1657—1659, 1673—1675

3. Ils caus dalla Ligia grischa, texts biografics

3.1 Regett e Jann Safoya

La schlatta Safoya ei ina dallas pli veglias en Sumvitg ed ei documentada cheu gia el 15avel tschentaner. Ses representants s'audan erader denter ils emprems che prendan part dalla politica enteifer il domini dalla casa da Diu e dalla Ligia grischa e s'avonzan sin quei palancau tochen dalla dignitad da landrechter.⁴ La lingia miera denton ora gia el 16avel secul. Ord las differentas scartiras da quei temps ein ils suandonts commembers da quella famiglia enconuschents:

Meingia Saphoia

Regiet Saphoia

Hans Zaphoia

Cathrina Mastral Zaphoia

Regiet Zaphoia.⁵

⁴ LG, gliesta dils caus dalla Ligia.

⁵ ACS, Urkundensammlung, p. 62—66 (Anniversarium s. Annae).

Regett Safoya, documentaus l'emprema gada 1460, la davosa gada 1489

Jann Safoya, documentaus 1496, 1505 e 1507

Jäckli Saphoia, documentaus 1460

Gredta, Janudten Saphoia, Eheliche Tochter, documentada 1460

Merkli Saphoya, documentaus 1469.⁶

Co las singulas persunas ein parentadas ina cun l'autra ei buca clar, demai che aunc negins registers da batten e matrimoni existan da quei temps. Las pli marcantas figuras ord quella lingia ein *Regett e Jann Safoya*. Omsdus daventan mistrals dalla casa da Diu a Mustér e caus dalla Ligia grischa. Sch'ei setracta cheu d'ina eventuala relaziun da bab e fegl ei buca enconuschent, denton buca sclaus, demai che lur operar politic schai pli che trenta onns in ord l'auter. Buca fetg probabla ei denton la hipotesa che vegn meinsvart menziunada ella litteratura⁷, tenor la quala Jann ei frar da Regett.

Sin fundament d'intensivas retschercas eis ei reussiu d'anflar enzacontas notizias historicas che pertuccan la persuna da Regett Safoya e che lubeschan in'emprova da caracterisar siu operar e sia muntada politica ella secunda mesadad dil quendis chavel tschentaner.

Regett Safoya ha viviu denter 1420/30 e 1490/1500. Fertion ch'il datum da naschientscha munta ina extrapolaziun calculada anavos naven da siu emprem agir public, savein nus localisar il datum da sia mort denter 1489 e 1505 sin fundament d'indicaziuns precisas.⁸

Sia carriera politica entscheiva probabel igl onn 1452 culla nominaziun sco *mistral dalla casa da Diu* entras avat Johannes V. Ussenport. L'elecziun directa entras il pievel succeda enconuschentamein pér naven da 1472. La cefra da 1452 ei prida ord registers da pli tard⁹ ed ei buca documentada en fontaunas originalas, aschia ch'ins sto contemplar quella cun ina certa resalva. Il lexicon da Hans Jacob Leu numna en quei connex gia gl'onn 1445, quei che para denton buca fetg probabel. Seigi denton sco ei vegli, gl'onn 1460 ei Regett Safoya

⁶ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 1, 2 e 3 — Mohr, Nr. 227 — Durgiai, p. 68 — ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 9 — ACS, A. Urkunden/documents, doc. 11.

⁷ Glogn 1944, p. 89.

⁸ Currätische Urkunden, en JHGG 1881, p. 20 — ACS, Urkunden der Korporation Run, doc. 1.

⁹ BM 1858, p. 181 — HBLS VI 81.

documentaus duas gadas sco mistral dalla Cadi¹⁰ e suenter aunc durent in'entira retscha d'onns, sco quei che la suandonta tabella¹¹ muossa:

1445—1449 (?), 1452—1459,
1460*, 1464*, 1468, 1469*, 1470*,
1471, 1472*, 1473*,
1482/83, 1485*/86, 1489*

La steila egl index munta mintgamai ils onns documentai. Denter 1460 e 1489 ha Regett Safoya administrau igl uffeci da mistral buca meins che tredisch gadas, in fatg ch'ins sa constatar forsa mo aunc tier Duri Barlotta, igl emprem mistral dalla Cadi. Safoya ei era igl emprem uffical che vegn elegius sin cumin dil pievel sez. Fertion ch'igl avat destinava pli baul en atgna competenza siu «ministerialis», pretendia la Cadi 1472 la libra elecziun sin cumin. Naven da quei onn vegn la tscherna fatga mintgamai per gliendisdis Tschuncheismas. Igl avat presenta treis candidats, ord ils quals il cumin sa eleger siu favorit.¹²

Igl onn 1470* vegn Regett Safoya elegius *cau dalla Ligia grischa* e s'avonza cheutras al pli impurtont uffeci dalla tiara.¹³ La Valtlina cun ses lucrativs posts da guvernatur, vicari e podestat appartegn numnadamein aunc buca allas treis Ligias da quei temps. El decuors dils proxims onns daventa Safoya aunc treis gadas landrechter, numnadamein: 1473, 1479 e 1482.¹⁴ Quei uffeci administrescha el per part il medem mument sco quel da mistral, ina caussa che po demonstrar bein sia pussonza. La persuna ed igl operar da Regett Safoya regordan en quei connex spontanamein ad in auter prominent sumovitgès, il qual ha viviu duatschien onns pli tard, a *landrechter Clau Maissen*.

Ella proxima part schein nus suandar en successiun cronologica ils fatgs historics che pertuccan Regett Safoya, aschilunsch ch'els ein enconuschents. Sper fatgs persunals cumpeglian quels sias acziuns sco mistral e cauligia, mo era la collaboraziun en dertgiras da cumpromiss. Las indicaziuns che savessan sclarir empau la sfera persunala, ein deplorablamein fetg scartas.

¹⁰ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 1 e 2.

¹¹ Las fontaunas ein gia indicadas el register dils ufficials sut nota 1.

¹² HBLS, sut il cavazzin «Cadi».

¹³ Jecklin, Materialien, Regesten Nr. 44, Texte Nr. 28.

¹⁴ LG, gliesta dils caus dalla Ligia.

Naustgel e Valesa

Ils 24 da schaner 1460: Sentenzia dalla dertgira a Mustér en ina dispeta denter avat Johannes V. Ussenport ed ils vischins da Sumvitg che appartegnan alla casa da Diu (Gotteshausleute) pervia dallas alps Naustgel e Valesa. La dertgira ei seconstituída sut Regett Elss «enstagl e cun cumpleina pussonza» da Regett Safoya, da quei temps mistral dalla casa da Diu. Safoya selai pia remplazzar, demai ch'ei va per ina fatschenta che pertucca ses agens dretgs sco vischin da Sumvitg. Las duas numnadas alps schaijen sin territori da Sumvitg, ein denton beins feudals dalla claustra da Mustér, sco aunc diversas autras da quei temps. La scarpanza denter las duas partidas pertucca la damonda giuridica, tgi che possi cargar en las duas numnadas alps. Il procuratur digl avat, Jäkli Bercht, pretenda dalla dertgira il dretg che l'abbazia possi infeudar tgi ch'ella vegli cullas duas alps. Ils vischins da Sumvitg vegnan representai en quei process entras lur lubiu procuratur, il (evgl) mistral Lyem. La dertgira renconuscha en sia sentenza las alps sco possess feudal dalla claustra, decida denton ch'igl avat e ses successurs dueigien schar las alps sulettamein als vischins da Sumvitg, ils quals han gudiú quellas già vidavon.¹⁵

Aunc il medem onn retscheivan ils da Sumvitg las alps Naustgel e Valesa sco feudums ord mauns dall'abbazia, ensemen cullas cuorts Tschamuot e Marias-Sumvitg, medemamein beins feudals dalla claustra. En ina brev dils 4 da zercladur vegnan las condiziuns fixadas.¹⁶ Ei croda si che mo glieud dalla casa da Diu sesanfla denter ils vasals. Dasperas deva ei enconuschentamein era aunc ils «libers» a Sumvitg, pia tals che s'udeván tiels libers da Laax, ils aschinumnai libers dado.¹⁷

Ella brev da feudum¹⁶ da 1460 vegnan ils suandonts vischins da Sumvitg numnai: «Reget Saphoia, da quei temps mistral dalla Casa da Diu, Jannet Cauardüras, Jenall Duffen, Willi Duffen, Lienharten Duffen, Reget Duffen, Jäckli Saphoia, Rudolff Schupina, Hansen, Schupina son, genandt Hanss, Regedt Urschutz, Vinzenz Vatoison, Hansen Jeliner, Hansen Riedi, Marti Curschiller, Karli Curschiller, und Hansen Curschiller, Jennalen Myrias, eheliche Kinder, als für ein man, Gredta, Janudten Saphoia, Eheliche Tochter.»

¹⁵ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 1.

¹⁶ 1. c. doc. 2.

¹⁷ Dr. Pieder Tuor, Die Freien von Laax, p. 113.

Sco tscheins per las duas alps e las cuorts Tschamuot e Marias retila la claustra annualmein in tscheins — fier en naturalias, numnadamein 4 tscheners caschiel.

Cuort Fryberg, Trun

Ils 18 da matg 1464 decida la dertgira da Mustér sut mistral Regett Safoya en in cass civil che pertucca dretgs per in conduct d'aua ella cuort Fryberg, situada sin territori da Trun. Il plonschider ei Jenall Menssa («den man nempt schüler»); accuasi vegnan ils possessurs dalla cuort, Jann Duwig da Prygels e sia consorta. Remarcabels ei il fatg che la dertgira salva sia seduta a Trun e buca a Mustér. Quei succeda bein en connex cun in'uatga, per saver s'orientar sur dalla situaziun locala. Il decuors dil process e la sentenza pertuccan buca pli lunsch il tema Safoya, aschia che quei cass po vegnir terminaus cheu senza entrar pli fetg els detagls.¹⁸

Viadi a Milaun 1460/66

Regett Safoya rapporta ils 26 da schaner (die lunae post Sebastiani) 1489 en sala dil magistrat a Mustér alla dertgira radunada sur d'in viadi ch'el ha fatg antruras ensemen cun avat Johannes, igl antecessur digl actual monsignur. Els ein viagiati encunter Milaun tier in'inspecziun dils beins, che l'abbazia posseda en quest ducadi. Quei eveniment san ins datar denter 1460 e 1466, demai che Johannes Ussenport ei morts alla fin da 1466. Il viadi meina els tier il duca Francestg per liquidar diversas fatschentas e formalitads che pertuccan ils beins a Belletz (Blizuna), numnadamein ina casa cul num Maladerada ed ina vegna el medem liug, sco era ina claustra (ein closterlin), numnada monaster de Ganda.¹⁹

¹⁸ P. A. Vincenz, Die Burgen Fryberg und Ringgenberg bei Trun, mit historischen Notizen aus der Fehdezeit der Fürstabtei Disentis, BM 1922, p. 212 e 213.

¹⁹ Urkunden zur Schweizergeschichte aus österreichischen Archiven, herausgegeben von R. Thommen, Fünfter Band, p. 172.

Legalisaziun d'ina brev da tscheins

Il vischinadi da Sumvitg ceda entras contract in toc pastira sils cuolms da Tscheps sco frust liber a Thöny Bartholome, medemamein sesents a Sumvitg. Persuenter debitescha quel alla communitad in rentsch tscheins-fier che croda anualmein da sogn Martin. La brev da tscheins denter las duas partidas vegn confirmada cul sigil dil stat entras Regett Safoya sco mistral dalla Cadi. La legalisaziun succeda ils 4 da matg (uff Sanct Fluris Tag) 1469. Per segironza metta Thöny Bartholome ina mesa juharta da siu frust ch'el ha cumprau da Merkli Safoya, staus pli baul da Marti Crusch. Tenor meini dils vischins duei il tscheins vegnir impundius pil manteniment dalla fontauna che sesanfla el vitg da Sumvitg.²⁰

Fundaziun dalla caplania a Breil

Quater gadas ei Regett Safoya participaus tier tractaziuns giudizialas a Breil, e treis gadas pertuccan quellas la caplania da quest liug ni las relaziuns denter plevon e vischinadi. En dus zun interessants documents ch'ei era formalmein in'ovra meisterila d'in erudit scarvon, vegn la fundaziun dalla caplaina tractada. Quella succeda igl onn 1469 entras conclus dils vischins.

Igl emprem document, la brev da fundaziun, cuntegn ils tschentaments per la nova instituziun.²¹ Igl autur da quels ei avat Johannes VI. Schöneegg dalla claustra da Mustér, il qual posseda il dretg dalla collatura a Breil. Ensemen cul convent e sin cusseglar d'autras persunas formulescha el en fuorma giuridica tuts tschentaments, conclus e cunvegnientschas. Igl avat, il qual vul promover il survetsch divin, lubescha al vischinadi da Breil d'occupar la caplania (frümess, ewig mess) cun in spiritual tenor lur elecziun. Interessants ei il modus d'elecziun che preveda ils suandonts electurs: igl ugau-caplania, il plevon dil liug, ils ugaus-baselgia e leutier aunc sis dils megliers e pli raschuneivels vischins. Quels dueigien seser ensemen ed eleger in caplon suenter lur meglier saver e puder sco quei ch'els sappien respon-

²⁰ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 3.

²¹ ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 3.

sar avon Diu, aschia ch'il survetsch divin vegni promovius cheutras. Duessi il caplon denton cunterfar pli tard al plevon ni als vischins en ina u pliras caussas («das inen nit füglich oder vertregentlich wer»), sche dueigien els dar congedi a tal e silsunter relaschar el. Allura dueigi il collegi electoral puspei seradunar ed eleger in niev caplon tenor las prescripziuns sco sura. Ella proxima part suondan allura ils dretgs e la obligaziuns dil caplon che vegnan fixai en numerus artechels: remplazzar il plevon sche quel ei malsauns ni surcargaus cun lavur, assister ad el en tuttas funcziuns tier fiastas, nozzas, bara e. a. v. Per eventualas midadas ed amplificaziuns dallas normas ella brev da fundaziun ein igl avat cul convent, il mistral ed il magistrat dil cumin competents. Alla fin renconuschan il plevon dil liug, Peter Schnag, ed il vischins da Breil expressivamein tuts tschentaments; silsunter sigilleschan ils suandonts il document:

- avat Johannes cul sigil dall'abbazia da Mustér
- il convent cun siu agen sigil
- Nicolaus de Pultengia cun siu agen sigil, per e sin giavisch dil plevon Peter Schnag
- Regett Safoya sco mistral cul sigil dil stat, per e sin giavisch dil vischinadi

Il secund document datescha medemamein digl onn 1469. El ei concepius en fuorma da rodel e cuntegn numerusas donaziuns en favur dalla caplania.²² En ina liunga retscha fa quei register menziun da 46 donaturs ord la pleiv da Breil cun ina miniziusa specificaziun dils beins spendi. Il rodel ei vegnius tschentaus si en preschientscha dil plevon Peter Schnag, mistral Safoya, Jan Märckli da Sumvitg ed ils ugaus-baselgia. Interessanta po quella scartira era esser per l'onomastica sursilvana dil 15avel tschentaner.

Ulteriurs fatgs da Breil

1470, ils 20 da mars: sentenza dalla dertgira da Mustér denter il vitg da Breil e las ulteriuras cuorts pervia da dretgs da pasculaziun ed il manteniment dalla punt a Tavanasa. La brev vegn sigillada da mistral Regett Safoya.²³

²² ACB, Cudisch da spenda 1469, p. 1. Il cudischet en pergament ei paginaus (pli tard) naven da p. 1 tochen p. 16.

²³ ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 4.

Allianza dalla Ligia grischa culla Ligia dallas diesch dertgiras 1471

Igl onn 1470/71 ei Regett Safoya per l'emprema gada cau dalla Ligia grischa.²⁴ En quella perioda croda in impurtont eveniment ella historia dalla Ligia sura, numnadamein l'allianza culla Ligia dallas diesch dertgiras. Quella munta il punct final ella fundaziun dil stat retic, suenter che la Ligia dalla casa da Diu e quella dallas diesch dertgiras fuvan s'alliadas gia igl onn 1450. Dietas communablas havevan las treis Ligias denton salvau gia avon 1471, aschia segir dapi 1461.²⁵

Il motiv principal per la nova allianza ston ins encurir el prighel exteriur. La Ligia dallas diesch dertgiras che fuva vegnida creada 1436 ord las possessiuns dil davos cont de Toggenburg, vegneva periclitada pli e pli fetg dall'Austria, ed ella sevolva per agid tier las duas autras Ligias. Ei para che la Ligia sura seigi stada il pli spert prompta da dar suatientscha al clom d'agid, pertgei che siu cauligia Regett Safoya convochescha en in messadi dils 29 d'october 1470 las treis Ligias tier ina dieta generala sils 6 da november a Glion. Demai ch'ei setracta d'in scriver persunal da landrechter Safoya al magistrat da Cuera, schein nus suandar cheu il text verbalmein:

Adressa: Den fûrsichtigen und wisen burgermaister und raut zu Chur, minen sunder guten frûnden und getrûwen pundgnossen.

Min willigen dienst zu vor. Fûrsichtigen, wisen, sunder guten frûnd und getrûwen pund genossen.

Ich fug ûch zu wissen, das ein tag bestimpt ist gen Inlantz von allen Drin Pûnden uf Zinstag nâchst nach Allerhailgen tag zu herberg, von mins hern von Ôsterrichs und der Gerichten wâgen. Hierum bitten und manen ich ûch by den aiden, ir wollind ûwer botten mit vollem gewalt dar zu senden. Und daran sind nit sumig, dan ander ernstlich sachen och fûr zu nemen am selben end notdurftig sind.

Gâben am Montag von Aller Hailgen tag im lxx jar.

Reget Safoya, jetz landtrichter im Obern Pundt Churwalhen.²⁶

Sin quella dieta vegn in'allianza denter la Ligia sura e las diesch dertgiras ad esser vegnida discurrida e preparada. L'allianza sco tala

²⁴ LG, gliesta dils caus dalla Ligia, p. 279.

²⁵ Dr. I. Müller, Studien zum spätfeudalen Disentis, Abt Johannes Schnagg 1464—1497, JHGG 1941, p. 158—161.

²⁶ Jecklin, Materialien, Regesten Nr. 44, Texte Nr. 28.

daventa denton realitad pér il proxim onn, numnadamein ils 21 da mars 1471. Sco la brev da fundaziun muossa, vegn l'uniun serrada denter ils singuls cumins d'omisduas Ligias. Sco emprem sigillescha avat Johannes il document, allura suondan ils auters. Remarcablamain mauncan ils dus ulteriurs segners principals dalla Ligia grischa, cont Niclaus v. Zollern, artavel dils baruns da Razén, ed il cont da Sax-Mesauc, quei che daventa probabel cun risguard sils de Habsburg e lur pussonza.²⁷

Segneradi s. Gieri

Cont Niclaus v. Zollern, segner da Razén, Sursaissa e Tenna, venda 1472 il segneradi s. Gieri a Vuorz alla claustra da Mustér per 1800 flurins, resalvond ils regals da minerals, metals e minieras. L'impurtonza dil marcau vegn accentuada etras la preschientscha da pus-sents dignitaris che sigilleschan il document sper ils contrahents principals: Regett Safoya, mistral da Mustér, cont Heinrich da Mesauc, giuncher Hans de Sax, Hans de Mont, numnaus Palasch, Wilhelm de Lumbrins, Hans Seissen, mistral da Sursaissa, Menisch de Ladir, mistral dils libers da Laax, Hans Candrian, mistral da Razén e cauligia Hans Weinzapf.²⁸ Denter ils sura numnai sesanflan buca meins che tschun vegls ni futurs caus dalla Ligia grischa (Weinzapf, de Mont, Candrian, Safoya e de Lumbrins). Pli tard ei il casti da s. Gieri puspei vegnius vendius, numnadamein 1539 sut avat Paulus Nicolai, anteriur plevon da Sumvitg.²⁹

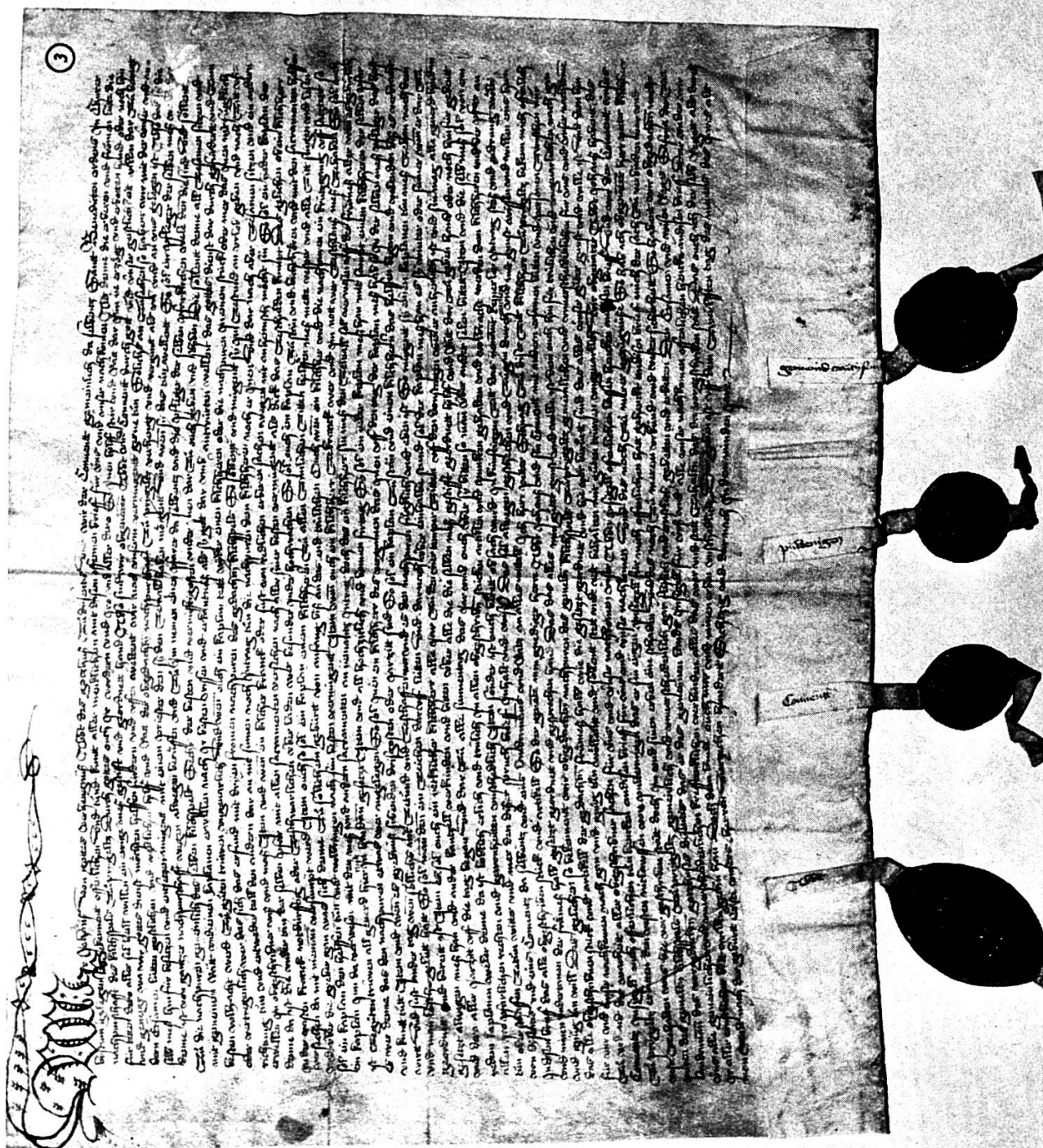
Impegnaziun dall'alp Ligmania

Cuort suenter che avat Johannes Schöneegg haveva acquistau las possessiuns a Vuorz, impegnescha el l'alp claustrala sil Lucmagn als Leventines per 400 flurins. L'impegnaziun duei cuzzar 14 onns ed ei succedida cul consentiment dil prior Wolfgang e dils conventuals, sco

²⁷ Dr. Iso Müller, 1. c.

²⁸ Urkunden zur Schweizergeschichte aus österreichischen Archiven, herausgegeben von R. Thommen, Vierter Band, p. 397 e 398. — Mohr, Nr. 208.

²⁹ Mohr Nr. 296.

Brev da fundaziun dalla caplania a Breil dils 14 da matg 1469. Ensemen cugl avat da Mustér, Johannes VI Schöneegg, igl entir convent e Nicolaus de Pultengia sigillescha Regett Safoya sco mistral regent il document en num dil cumin (sigil dretg). Reproduenziun dalla pergameina originala egl archiv communal da Breil. (cp. text pag. 69)

era sin cussegliar da Regett Safoya, «hoc tempore ministri monasterii». La brev da pegn digl 1 da fevrer 1473 vegn sigillada entras avat Johannes e mistral Safoya, il davos sin giavisch e per cumissiun dalla communitad.³⁰

Diversas fatschentas denter 1473 e 1485

En quella perioda entupein nus Regett Safoya pliras gadas sco mistral e cau dalla Ligia grischa. Tschun differentas pergameinas originalas dattan perdetga da siu operar duront quei temps, principalmein sco mistral dalla casa da Diu.

Ils 16 da mars 1473 legalisescha el cul sigil dil stat in contract da cumpra denter Jann Merckli da Sumvitg e Willi Duff, sesents a Cumpadials. Jann Merckli venda siu bein cul num Garnarail per 509 rentschs. Il frust Garnarail ei situaus sin territori dalla pleiv da Sumvitg e cunfinescha giudem cun l'acla da Runcaglia, sco quei ch'ils tiarms indicheschon.³¹

Jann Paul, fegl da Ytel Paul permiert, infeudescha il Badrutt ga Riedy da Zignau cun siu frust liber Balkunsutt per 3½ rentschs tscheins-fier, ils quals crodan annualmein da sogn Martin. Balkunsutt schai sin terren dalla pleiv da Trun. Sin istanza dils dus contrahents sigillescha Regett Safoya il document sco mistral en uffeci. La pergameina ei empau donnegiada, aschia ch'il datum gest ei buca d'eruir; ei po setractar dils onns 1473 ni 1460.³²

Igl onn 1477, «uff zinstag nach sant Hilarien tage», salva la dertgira da Mustér sut il mistral regent Rudolf de Fontana ina seduta en sala da dertgira. Avon il dicasteri comparan: Hans Göggel (Tgetgel), dapi cuort sesents a Sumvitg, cun siu lubiu procuratur, mistral Berchter da Tujetsch. Plinavon vegl mistral Regett Safoya, accumpignaus da siu procuratur mistral Wilhelm (de Silvaplana?). Sco ei seresulta ord ils acts duei Regett Safoya surprender l'ugadia dalla mumma dil numnau Hans Göggel. Tuttas condiziuns e detagls che pertuccan il manteniment dalla clienta, sco era il modus da partiziun tier ina eventuala mort, vegnan fixai avon dretg. Il marcau, sco quei che

³⁰ 1. c. Nr. 211.

³¹ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 4.

³² 1. c. doc. 5.

Tgetgel numna l'entelgientscha denter el e mistral Safoya, vegn legalisau entras l'usitada procedura cun brev e sigil.³³

1481, ils 27 da fevrer: puspei inagada ei Regett Safoya fatschentaus cun fatgs da Breil, quella gada cun pacificar en dispetas e malentelgientschas denter il vischinadi e siu plevon Peter Schnag. Ei va aunc adina pervia dalla caplania ed auters fatgs. Vegl cauligia Regett Safoya ei commember d'ina dertgira da cumpromiss, la quala vegn presidiada da mistral Ulrich, mistral regent 1480/81. A quella dertgira appartegnan aunc las suandontas persunalitads: Rudolf Schgaffider, da quei temps camerari dil capetel sursilvan, Johannes Gisel, plevon da Tujetsch, mistral Lyem, mistral Rüdy e Janett Prow. En in cass precedent fuvan las dispetas allegadas stadas pendentas ditg avon dertgira ecclesiastica. Per inagada far fin alla caussa ed impedir ulteriurs cuosts dueva la carplina vegnir lugada entras la dertgira da cumpromiss, la quala dat sia sentenza en ina liunga brev che porta il sigil dil cumin dalla Cadi.³⁴

1485 «uff zinstag nach dem Sonntag Invocavit»: La dertgira dalla Cadi salva ina seduta sut il mistral regent Regett Safoya en sala da dertgira. Avon il dicasteri comparan Jenick Mayssen, fegl da Regett Mayssen (da Trun) e siu lubiu procuratur, mistral Rüdin. Plinavon Regett e Clas, «gudients da Lumrins», medemamein cun lur procuratur mistral Lyem. Jenick Mayssen, il qual posseda in'acla cul num Planatsch a Zignau, porta plogn encunter Regett e Clas e pretenda da quels il dretg da passadi per si'acla Planatsch che schai davos lur funs. Ei va denton buca pil dretg sco tal, mobein per la damonda, schebein il plonschider astgi manar il fretg dils èrs (segal) atras ils beins da Regett e Clas duront in cert temps, numnadamein entuorn sogn Barclamiu. Suenter haver tedlau il plogn e la risposta decidan ils derschaders da dar suatientscha alla damonda da Jenick Mayssen en quei senn ch'el astgi transversar ils numnai praus duront quater dis avon e suenter sogn Barclamiu, denton cun la condiziun ch'el avisi Regett e Clas sinaquei che la via possi mintgamai vegnir dada libra. La sentenza vegn confermada cun brev e sigil.³⁵

³³ 1. c. doc. 42.

³⁴ ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 8.

³⁵ ACT, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 34.

Scarpanza denter Churwalden e Parpan encunter Vaz 1487

Ord in recess dallas treis Ligias dil 19 da december 1487 intervegnin nus d'ina cuntraversa denter Churwalden e Parpan d'ina e Vaz da l'autra vart. Il factum che las Ligias s'occupeschan dil cass, manifestescha senza dubi la situaziun explosiva che regeva denter ils dus cumins, ils quals havevan gia alzau las armas in encunter l'auter. Per pacificar ed intermediar denter las duas partidas installeschan ils delegai dallas treis Ligias che fuvan radunai a Cuera, ina dertgira da cumpromiss, la quala secumpona da tschun commembers ord mintga Ligia. Quella duei seradunar a Cuera per sontga Nesa e far dretg tenor directivas concretas. Denter ils illusters commembers da quei tribunal sesanfla era vegl cauligia Regett Safoya che occupescha probabel negins ulteriurs uffecis quei onn. La gliesta dils derschaders ei fetg interessanta e cumpeglia ils suandonts signurs:

Ligia sura: giuncher Conradin de Marmels, segner da Razén, Hans de Mont, actual cau dalla Ligia grischa, Hertwigen de Capal, vegl guvernatur (Vogt) en Lumnezia, Regett Safoya, vegl cauligia e Martin Hösslin vom Rin.

Ligia dalla casa da Diu: Hannsen im Loh, vegl burgamester da Cuera e Hannsen Yttern, president dil marcau (Stattamann) da Cuera, Hannsen von Stampff, mistral regent da Zuoz, Nuttin Keinmada da Schwainingen e Hannsen Schönögli da Zezras.

Ligia dallas diesch dertgiras: Claus Belin, castellan (Vogt) a Belfort, Hanns Cunratin, guvernatur (Vogt) a Maienfeld, Jacob Hug, vegl mistral da Tavau, Jos Badrunen da Seewis e Jacob Henne da Sass, vegl mistral da Claustra.

Plinavon ordinescha la dieta ch'ils da Vaz astgien buca s'avischinar allas casas e clavaus da Churwalden e Parpan aschiditg che la carplina ei buca lugada, e medemamein astga la cunterpart buca passar sin territori da Vaz, priu ora la via sur Lantsch. Finalmein vegn aunc tschentaui si ina regola da traffic, per cass ch'ils da Vaz s'entaupan sin via cun quels da Churwalden ni Parpan cun lur menadiras. Quella secloma: il carr vit duei mintgamai untgir ora a quel ch'ei cargaus; ein omisduas menadiras cargadas, duei quella untgir che ha il pli cumadeivel. Pilver, la lescha da dretg e seniester fuva buca aunc actuala sin las stradas graschlas dalla veglia Rezia.³⁶

³⁶ Jecklin, Materialien, Regesten Nr. 163, Texte Nr. 84.

Differenzas denter uestg Ortlieb v. Brandis ed il marcau da Cuera

Igl'onn 1489 ei landrechter Safoya puspei commember d'ina dertgira da cumpromiss, la quala s'occupescha d'in cass ch'ei fetg enconuschents da quei temps. Ei va per differenzas politicas denter igl uestg da Cuera, Ortlieb v. Brandis, ed il marcau da Cuera respectivamein sia independenza dil domini episcopal. Facticamein setracta ei d'ina liunga dispeta denter las duas partidas che ha siu origin probabel gia entuorn la fin dil 14avel tschentaner. Il marcau da Cuera formava da quei temps ensemen culs quater vitgs Vaz-sut, Zezras, Igis e Trimmis ina guvernatura imperiala (Reichsvogtei), la quala fuvava impegnada dapi 1299 agl uestg da Cuera. Quel destinava denter auter era il guvernatur (Vogt) che disponeva sur dalla giurisdicziun criminala, la quala valeva antruras quasi per l'incarnaziun dall'independenza. En ina liunga e dira lutga che cuozza plirs decennis emprova Cuera adina puspei da sefar libers dil domini episcopal entras appellaziuns agl imperatur, quei che reussescha era cul temps entras differents decrets imperials.

La dertgira allegada da 1489 dueva ussa decider, suenter che Cuera haveva acquistau de facto sia independenza, sche era ils quater vitgs appartegnien a lur dertgira, ni sche quels duegien restar vinavon sut il regiment dil prenci-uestg. Quei tribunal secumpona dils suandonts derschaders: Avat Johannes Schönegg dalla claustra da Mustér, Freiherr Peter v. Hewen, Fridolin Artenhuser, guvernatur (Landvogt) a Sargans, Regett Safoya, mistral a Mustér e Jacob Hug, mistral a Tavau. La dertgira decida ch'ils numnai quater vitgs restien vinavon e per adina sut domini episcopal. Plinavon fixescha ella la summa da pegn ch'il marcau da Cuera sto contribuir agl uestg per la dissoluziun dalla guvernatura. La sentenza menziunada vegn dada ils 25 d'avrel 1489.³⁷

Undrientscha e muntada da Regett Safoya

Ils fatgs ed eveniments citai dattan perdetga dalla muntada ed impurtonza politica da landrechter Safoya. El s'udeva senza dubi denter ils emprems dignitaris dalla tiara. Gia il factum che tontas

³⁷ Currätische Urkunden, en JHGG 1881, p. 20 — Verfassungsgeschichte der Stadt Chur im Mittelalter, von Dr. P. C. Planta, JHGG 1878, p. 58.

notizias sur da siu operar public han contonschiu nies temps ei remarquabels, schai gie in spazi da tschuntschien onns denteren.

Regett Safoya ha viviu cuort avon la reformaziun, dil temps ch'ils confederai battevan encunter Carli il temerari, e dil temps dalla fundaziun dall'universitad da Basilea. Duront pli che trenta onns ei Safoya staus activs ella politica dalla tiara, nua ch'el ei vegnius honoraus culs pli aults uffecis e ha cul temps acquistau ina posiziun da confidanza. El fuva enconuschents sur ils cunfins dil cumin e dalla Ligia grischa ora. Quei semanifestescha era en sia nomina sco derschader en tribunals extraordinaris, ensemen culs pli enconuschents umens dallas treis Ligias. A Sumvitg vegneva Regett Safoya ad esser in um beinstont. El possedeva buca mo dretgs da cargar ell'alp Naustgel, mobein fuva era possessur dall'alp Valtenigia. Sco εμπrem mistral e cauligia ord la vischnaunca da Sumvitg vegn Regett Safoya adina a restar ligiaus cun la historia da quest liug.

Jann Safoya

Las empremas notizias sur da Jann Safoya dateschan digl onn 1496, «am Dornstag vor dem Sonnentag Letare». Quei onn lai Toni Schmid, feagl da Toni Schmid da Sumvitg, confirmar entras il mistral regent da Mustér, Jann Rüdy, il dretg da vischinadi dalla casa da Diu che siu bab possedeva apparentamein gia pli baul. Jann Safoya representa en quei cass Toni Schmid sco procuratur e vegn menziunaus cul tetel «der zyte Seggelmeister». El entscheiva pia sia carriera politica sco questur da cumin.³⁸ En quei connex eis ei era interessant da saver constatar igl uffeci da questur gia igl onn 1496 el cumin dalla Cadi, tonpli che las fontaunas historicas da quei temps fan mo darar menziun dils uffecis da scarvon e questur.

Igl onn 1505 vegn Jann Safoya elegius mistral dalla casa da Diu. Quei uffeci administrescha el duront quater onns, numnadamein naven da 1505 entochen 1508.³⁹ Da sia mistralia dattan treis pergameinas originalas perdetga. 1507 succeda allura sia elecziun sco cau dalla Ligia grischa; cheutras culminescha sia pussonza els dus pli aults

³⁸ Durgiai, p. 68.

³⁹ Leu — HBLS VI 81 — BM 1858 p. 161 — Glogn 1944 p. 89.

uffecis da siu temps, quel dil mistral regent e tal d'in landrechter dalla Ligia sura. 1513 vegn Jann Safoya elegius per la secunda gada cauderschader.⁴⁰

Deplorablamein havein nus buca pli grondas enconuschientschas ord la veta dil secund mistral e cauligia da Sumvitg. Ils acts menziunai citeschan el sulettamein sco mistral regent, intermediateschan denton negins fatgs persunals. 1505 «uff montag nach Sanct Urbans tag» presidiescha mistral Safoya ina seduta dalla dertgira a Breil, la quala sto s'occupar d'in plogn da Clau de Crestas encunter il vischinadi da Breil partenent sia acla «ora ellas palas». Procuratur dil plonschider ei mistral Schuwan da Medel; ils vischins da Breil vegnan representai entras Martin Lanescha da Tujetsch.⁴¹

Il medem onn ei il dicasteri fatschentaus cun in cass che pertucca indirectamein la famiglia Safoya, e probabel per tal motiv selai Jann Safoya remplazzar entras siu substitut, Jacob Berther da Tujetsch. Peter Plaichschnider porta plogn encunter ils vischins da Sumvitg pervia dils cunfins dall'alp Valtenigia ch'el ha a sias uras giu cumprau da mistral (Regett) Safoya permiert. Sco ei para vulan ils da Sumvitg buca renconuscher ils cunfins dall'alp sco quei ch'els ein fixai el contract da cumpra che Plaichschnider citescha. La dertgira che salva sia seduta a Sumvitg, ordinescha denton, suenter haver inspectau la situaziun locala ch'ins dueigi setener vid las normas ella brev da marcau. Sco procuratur funziuneschan puspei mistral Schuwan e Martin Lanescha.⁴²

In fatg che pertucca medemamein la historia locala da Sumvitg datescha digl onn 1507. Ils 8 da mars da quei oin presidiescha Rudolf Fontana «anstatt des fürsichtigen wysen Jann Safoya, der Zitt Landaman zu Tissentis» ina seduta dalla dertgira da cumin. Ils motivs per la substituziun da mistral Safoya entras il vegl cauligia de Fontana vegnan ad esser semeglionts a quels gia menziunai sisura. Avon il dicasteri a Mustér comparan representants da tuttas quater squadras dalla vischnaunca da Sumvitg. Sco plonschiders sepresentan ils vischins da Cumpadials e Laus. Ils representants dils ulteriurs vitgs ein: Lucy Jann da Preill e Palasch Crist per Sumvitg, Jani Martin per

⁴⁰ LG, gliesta dils caus dalla Ligia.

⁴¹ ACB, A. Urkunden, Alter Archivbestand vor 1799, doc. 9.

⁴² ACS, Urkunden der Korporation Run, doc. 1.

Rabius e Benedict Saltair per Surrein. Il procuratur dils plonschiders rapporta avon il tribunal en num da ses mandants che la punt da Cumpadials ed il piogn sut il vitg da Sumvitg seigien gia dapi in onn ruts, e ch'els survegnien negin agid dils ulteriurs vischinadis tier l'urgenta reparaziun dils numnai edifecis. Dapli prelegia el ina brev sigil-lada, tenor la quala ils accusai ein obligai da gidar a mantener la punt ed il piogn. Sinaquei laian ils da Sumvitg, Rabius e Surrein purtar avon lur objecziuns entras lur procuraturs, ed ei croda si che mintga partida ha siu agen defensur. La decisiun dalla dertgira secloma final-mein sco suonda: Ei il numnau piogn ruts e destruius, sche dueigi il mistral vegnir avisaus. Quel vegn allura a destinar dus nunparti-schonts umens, in da Trun ed in da Mustér, ils quals dueigien ordinar tuttas necessarias disposiziuns per la reconstrucziun dil piogn. Aris-guard il manteniment dalla punt da Cumpadials affirmescha la dertgira la sentenza originala ch'ei cuntenida ella brev gia menziunada.⁴³

Cun questas notizias prendan las enconuschientschas sur da land-rechter Jann Safoya e sia schlatta ina fin. (Cont. suonda)

Abrevaziuns

Fontaunas

ACC	Archiv cantunal Cuera
ASVR	Archivio segreto vaticano Roma
ACS	Archiv communal Sumvitg
ACT	Archiv communal Trun
ACB	Archiv communal Breil
APS	Archiv parochial Sumvitg
APSr	Archiv parochial Surrein
AS	Adalbert Schuoler, cronica locala, manuscret

Litteratura

JHGG	Jahresbericht der Historisch-Antiquarischen Gesellschaft von Graubünden
BM	Bündner Monatsblatt
Annalas	Annalas da la Società Retorumantscha
HBLS	Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz
Leu	Schweizerisches Lexicon von Hans Jacob Leu

⁴³ ACS, A. Urkunden/documents, doc. 11.

Glogn 1944	Il Glogn 1944, Il Cumin della Cadi, da Guglielm Gadola
LG	La Ligia grischa, cudisch festiv, da P. A. Vincenz
Jecklin, Materialien	Fritz Jecklin, Materialien zur Standes- und Landesgeschichte Gem. III Bünde, 1464—1803, 1. Teil: Regesten, 2. Teil: Texte, Basel 1907 e 1909
Jecklin, Die Amtsleute	Fritz Jecklin, Die Amtsleute in den bündnerischen Untertanenlanden, en JHGG 20, 1890
Mohr	Theodor von Mohr, Die Regesten der Benediktiner-Abtei Disentis, Chur 1853
Durgiai	Dr. E. Durgiai, die Schmid von Grüneck zu Bubretsch in Surrhein-Somvix, BM 1955
Ag. Maissen	Dr. Augustin Maissen, La famiglia (de) Maissen, separat digl Almanac Genealogic Svizzer, Vol. XII, Turitg 1965
F. Maissen	Felici Maissen, Colonel Paul Buol (1629—1696) e sia conversiun, en Igl Ischi 1959
A. Pfister	Alexander Pfister, Il temps dellas partidas ella Ligia grischa, en Annalas 45, 46, 48 e 49
E. Poeschel	Erwin Poeschel, Die Familie von Castelberg, 1959
B. Berther	P. Baseli Berther, Ils Bannerherrs della Cadi, 1920

Las ulteriuras fontaunas ed ovras litteraras ein citadas en siu liug in extenso.

Algords dals deportats grischuns ad Innsbruck e Graz 1799—1801

da Töna Schmid

Aint illa chasa d'ün da seis descendents a Sent es mantgnüda la copcha d'ün purtret in öli da *rav. sar Jachen Conradin*¹, stat deportà dals Austriacs sco ostagi l'utuon 1799 ad Innsbruck ed in seguit fin 1801 a Graz. El porta l'inscripziun:

IACOBUS IOH. CONRADIN. V. D. M. AETAT. 36. MINIST. 18.
INSPRUCK ANNO 1799 21 DECEMBER

Da listess hom bain cuntshaint a seis temp in Engiadina es da chattar aint il Archiv chantunal a Cuoir a ün cudaschet scrit a man cull' indicaziun B 851, in il qual sun cuntgnüts: ün register cumplet dals ostagis in Austria, alch sbözs da charta d'el sves e d'ün cumpatriot a la Regenza tirolaisa culla supplica da'ls relaschar bainbod, la descripziun dal viadi d'avent da la chapitala tirolaisa fin a Graz, in settember 1800, e sco agiunta il fragmoint d'üna grammatica francesa cha l'autur ha dovrà i'l cuors da seis exil ad Innsbruck.

Quaists algords da *rav. Conradin* tiran darcheu adimaint, insambel cullas memorias relaschadas dad oters ostagis, ils fats chi han dat andit a l'ultima intervenziun austriaca in affars politics grischuns ed a listess temp a la situaziun disperada per la Republica da las Trais Lias cuort avant ch'ella perda si' independenza da stadi in as colliand cull' Elvezia.

¹ Rav. Jachen Conradin (Curdin) da Sent, nat ils 12 october 1763, entrà in chapitel dal 1782, minister in seis cumün patria d'ürant 62 ans (cun interrupziun tanter 1799 e 1801), mort a Sent ils 8 da marz 1845. Aint ils registers dals deportats cuntshaints fin uossa figüra el per fal sco provgnant da Tschlin.

1. *Ils evenimaints chi han manà dal 1798/99 a l'occupaziun austriaca ed invasiun francesa in Grischun*

Id es ün temp da fermentaziun aint il pövel, plain da novas ideas gnüdas da l'ester nan dal sclerimaint e propagadas impustüt da giuvens idealists grischuns chi eiran gnüts influenzats da quellas i'ls stadis vaschins. Lur mera eira da müdar las relaziuns politicas ed economicas illas Trais Lias cun as tgnair a la devisa da la Revoluziun francesa: Libertà — egalità — fraternità. In Grischun eiran davaira las cundiziuns dal pövel in plüs regards na plü cuntantaivlas e dumandaivan chi dvantess oter. Massa lönch as eira restà sülla via tradiziunala cun seis privilegis da classa, l'indifferenza dals blers per quai chi füss stat il bön public, l'ignoranza in dumandas politicas dal pajais. Il stadi eira regnà d'ün pêr autocrats, aderents dal parti austriac o frances e guidats in püma lingia d'interess privats. Quaista situaziun ha manà dal 1794 a la burrascusa Radunanza da stadi (Standesversammlung), ingio la malcuntantezza as drizzaiva in prüma lingia cunter las famiglias nöblas massa pussantas e lur tendenza d'impedir cha'l pövel vegna instrui per tour sves las mastrinas in man.

Ma per intant nun ha quai müdà güst bler. Pür *la perdita dal pajais sudet Vuclina, Buorm e Clavenna l'an 1797* es statta vairamaing la causa per sdarlossar il vegl stadi retic. Da là fluivan daspö seculs regularmaing ils mezs finansials per las singulas Drettüras, e bleras famiglias eir na da nöblia profitaivan da quels per mantgnair lur pusiziun. D'ün mumaint a l'oter es il Grischun stat privà da quellas entradas, quai chi ha gnü per conseguenza cha l'inter pajais ha stuvü as render quint da l'aigna cuolpa per quai chi eira capità. Qua nun han güdà plü ne ils rimprovers als manaders dal stadi, d'avair interlaschà al dret mumaint ün sclerimaint al pövel, che consequenzas cha'l refüs d'acceptar la Vuclina sco quarta Lia avess pudü avair, ne l'intervenziun pro'l Directori frances a Paris per rajiundscher cha l'incorporaziun dal pajais sudet illa Republica cisalpina vegna revocada.

Tanter las famiglias toccas il plü sensibilmaing tras la perdita da la Vuclina eira quella dals *de Salis*, la schlatta la plü pussanta illas Trais Lias, chi fin alura valaiva per la plü fidella aderenta da la Frantscha. Dad ella eiran sortits üna schurma d'uffizials in servezzan frances fin al grà da general, uffiziants e dignitaris grischuns chi retraiavan pensiuns e distincziuns da la cuort a Versailles, e be d'incuort

occupaiva amo il minister Ulysses de Salis-Marschlins il post il plü important aint il pajais sco ambaschadur frances illas Trais Lias. La famiglia de Salis ha pers in consequenza da quel evenimaint na be la granda part da sia facultà, ma eir squasi tuot l'influenza ch'ella avaiva mantgnü per generaziuns in affars publics grischuns. Quai es statta la causa ch'üna part dals de Salis han tschunc lur liams culla nouva Regenza revoluziunaria francesa, tscherchand da's far bainvulair pro l'adversari da fin uossa, il parti austriac grischun. L'animusità cunter els ha gnü però l'effet ch'ün nouv parti frances anti-Salis nascha uossa quia, tant cha blers chi eiran avant amis da l'Austria dvaintan adherents da la Frantscha e viceversa. Il motiv, per il qual la simpatia per üna o l'otra da las duos pussanzas estras s-choda il spiert dals Grischuns es in quaist mumaint ouravant la dumanda: *da chenüna dad ellas pudaina spettar il meglder agüd per mantgnair l'indipendenza dal pajais?* Tuottas duos eiran nempe alliadas da las Trais Lias.

La temma da perder quaist' indipendenza es in quel mumaint motivada. E qua as doda eir qua e là fingià l'avis da divers chi, in la confusiun da propostas e pretaisas, che chi füss da tour a man per sortir da la crisa politica in Grischun, crajan da prüm innan, cha l'ultim' ura da la libra Rezia haja battü. A quaista convicziun han attribui per buna part las victorias dals Frances in Ot' Italia (1796) ed al cumanzamaint dal 1798 la deruotta da la veglia Confederaziun svizra chi fa nascher cun agüd frances la *Repubblica unida da l'Elvezia*. Causa cha la Frantscha ha deliberà ils sugets confederats ed imprometta al nouv stadi ün' indipendenza almain relativa sun eir blers Grischuns chi simpatiseschon cull' idea d'ün' accessiun da las Trais Lias illa Republica elvetica. Els as nomnan *Patriots* ed han a lur cheu homens da paisa, sco il pres. da la cità da Cuaira Joh. Batt. Tscharner e l'anteriur magister a l'institut da Reichenau Heinrich Zschokke, oriund da Magdeburg e plü tard vaschin onurari dal cumün da Malans.

Ad Aarau eira gnüda proclamada ils 13 d'avrigl 1798 la nouva constituziun da la Republica elvetica. In seis artichel 18 invidaiva quella eir ils Grischuns da s'associar al giuven stadi. Ma quels nun eiran per intant uschè inavant da sieuer al clam. Perquai adressescha il Directori elvetic ün invid direct al pövel grischun:

«Abitants da la libra Rezia, festinaì da gnir incunter a Voss frars, as alliai cun els . . . In möd solen As mettaina a cour da nun As separar da la famiglia, a la quala Vo faivat part!»

La Regenza francesa agiva in listess sen cun impromischiuns lusin-
giantas als Grischuns. I paraiva cun quai chi füss be amo üna du-
manda dal temp per cha quai' uniun vegna realisada.

Ils Grischuns esitaivan però da far quel pass. Cur cha'ls Frances
cumanzaivan üna champagna da rapina ill' anteriura Confederaziun
cun svalischar t. o. l'intera chascha da stadi bernaia, mettaivan suot
squitsch il Directori elvetic e pigliaivan disposiziuns extremas vers la
glieud dal stadi satellit, as müdet la simpatia per els in Grischun. Di-
vers dals anteriurs Patriots, sco l'hom da stadi Gaudenz Planta da
Samedan, nu vulaivan plü savoir novvas d'ün protectorat frances, in-
tant cha'l fin diplomat Joh. Ulrich Sprecher da Jenins, quella jada
insembel cun Planta delegà a l'ambaschada a Paris, racumandaiva da
spettar amo alch temp ant co tour decisiuns. Tscharner e seis amis
percunter vulaivan a mincha cuost l'uniun cull' Elvetica, pretendand
cha scha quella nu vegna effettuada subit, l'indipendenza da las
Trais Lias saja imnatschada da l'Austria chi vöglia annectar il pajais.

In quaista situaziun sگردiblada fa alura il resident frances a
Cuira, Guiot, ün fal impardunabel. El nu's cuntainta da racumandar
l'incorporaziun ill' Elvetica, ma dvainta adüna plü rafichuoss cun im-
natschar per glivrar a la Dieta grischuna, cha scha quai nu dvainta
cullas bunas, gnarà ella bainbod sforzada da far quel pass. Sün quai
as intermetta eir Cronthal, l'ambaschadur austriac in Grischun, de-
clerand cha l'Austria haja eir da dir ün pled quia a norma da seis
ultim contrat da stadi cullas Trais Lias, l'«Erbeinigung» da 1641 chi la
metta in dovair da star garanta per l'indipendenza grischuna.

In conseguenza da quaists differentes avis as decida la Giunta da la
Dieta a Cuira (ils trais parcheus da las Lias insembel cun rapreschan-
tants da las Drettüras) da far la *dumanda directa als cumüns*, sch'els
chattan per bön d'entrar in trattativas cul Directori elvetic in vista
d'ün' uniun quant pussibel favuraivla cun quel stadi. L'esit da la vota-
ziun dals 30 gün 1798 *nun es sco suvent in otras occasiuns intsichert*,
quant a la voluntà dal pövel: *Be 11 da las 63 Drettüras as pronun-*
zchan in sen affirmativ, 34 sun directamaing cunter e 16 dumandan
üna suspaisa da la fatschenda. Sainza dubi ün refüs dal proget pre-
schantà.

Davo quai' verdict dal pövel nun han ils trais parcheus da las
Lias plü il curaschi da far oters pass a favur d'ün' uniun culla Repu-
blica elvetica. Els as retiran e surdan las mastrinas a l'u. n. *Cussagl da*

guerra per organisar la defaissa militara dal pajais. Ma che tour a man sainza agüd ester cun apaina 6000 homens mal armats, na abels da far frunt ad armadas plü grandas? Dals Frances nu vül il pövel savoir novas, schi dimena restan be plü ils Austriacs per güdar defender il Grischun. Il parti imperial insembel culs blers neutrals grischuns piglia uossa il suraman, ed ils Patriots chi crajaivan fingià l'uniun cull' Elvezia asgürada, nu's saintan plü sgürs e mütschan our d'pajais. Davent da Ragaz agischan els inavant sün lur amis a Malans e Majavilla, tant chi nascha ün parti in quaists duos lous chi dumanda da's distachar da las Trais Lias per as associar separadamaing da quella a la Republica elvetica. Bös-chs da libertà elevats là e giuvenils culla cocarda tricolora (francesa) sül chapè dan quia expressiun a lur simpatia per la propaganda dals Patriots.

Il privel as avvicina intant als cunfins grischuns. Cur cha la fin da settember 1798 truppas francesas occupan la cuntrada da Sargans, la Val d'Ursera e Clavenna, san eir las instanzas grischunas che chi las aspetta. I nu resta oter co dumandar l'agüd impromiss da l'Austria. In quel sen conclüda il Cussagl da guerra insembel culs parcheus da las Trais Lias ils 17 d'october 1798 il *Contrat militar cul general austriac Auffenberg* chi as impegna da defender cun sias truppas ed il contingent grischun il pajais sainza as masdar minimamaing in affars interns da quaist. Fingià il di davo aintran sur la Senda da San Luzi 4000 sudats, seguits eir utrò da truppas austriacas chi occupan sainza difficultà l'inter Grischun.

Cun quai dvainta il Grischun darcheu (sco dal temp dals Scum-pigls grischuns da 1600), champ da guerra tanter las duos pussanzas alliadas. Cha'ls Frances stessan qua sainza intervgnir, nun eira da spettar. Ils 6 da marz 1799 cumainza il general Masséna si' offensiva nan dal Sangallais ed a listess temp aintran 9000 Frances suot Loison nan dal Crispalt a Mustér e Lecourbe davent da Bellinzona tras il Misox, sur il Bernardin, Güglia ed Alvra fin in Engiadina. La defaissa dals Grischuns ed Austriacs es mal organisada e massa debbla, e fin ils 17 da marz es tuot il Grischun in man dals Frances. Uossa tuornan ils emigrants sü da la Bassa ed instituischan sün cumand da Masséna üna *Regenza provisorica* a Cuoir a chi dumanda subit dal Directori ad Aarau l'access da las Trais Lias a la Republica elvetica. Ils 20 d'avrigl 1799 vaina aderi a quel giavüsch cun segnar ün contrat chi fa dvantar da las Trais Lias il *19avel chantun elvetic cul nom Rezia*. Ils commem-

bers da la Regenza grischuna da fin uossa ed il Cussagl da guerra as mettan in sgürezza cun mütschar in Tirol.

Ils nouvs occupats as muossan da prüm davent radicals in lur zeli da müdar il guvern. Ouravant nun invlidan els da tour vendetta vers quels chi as avaivan oppuonüts a l'uniun cull' Elvetica e valaivan perquai in lur ögls da partischans austriacs ed inimis da la patria. Fingjà al cumanzamaint d'avrigl vegnan arrestats 61 Grischuns our da tuot las valladas sco simpatisants da l'inimi, t. o. 12 da la famiglia de Salis. Eir il cumpatriot engiadinais Florian Planta da Samedan parta, schabain dal tuot innozaint, lur sort da gnir deportà sco ostagi, il prüm illa fortezza dad Aarburg in Argovia e da là davent a Salins in Franche-Comté, ingio els restan internats fin in december dal 1800.

Ma ils success dals Frances sül champ da guerra in Europa nu sun da lunga dürada. Fingjà in mai dal 1799 ston els as retrar da Turich ed our dal Grischun, ed armadas austriacas suot ils generals Bellegarde e Hotze piglian danöv possess dal pajais. Ils commembers da la Regenza provisorica ed ils Patriots festinan per la segunda jada da tscherchar ün asil in Svizra bassa, ed ils emigrats in Tirol tuornan a Cuoira per fuormar qua la nouva *Regenza interimala*, sustgnüda dals Austriacs. Quaista resta al timun fin la stà 1800, cur cha in consequenza da la pasch tanter l'Austria e la Frantscha, il Grischun vain darcheu occupà dals Frances e sto definitivmaing renunzchar ad ün agüd austriac, dvantà illusoric cul avanzar da las armadas francesas fin a las portas da Vienna. L'uniun da las Trais Lias culla Republica elvetica vain uossa darcheu in vigur, e trais ans davo (dal 1803) aintra il *Chantun Grischun* cun la Mediazion a far part definitiva da la nouva Confederaziun svizra, per intant amo stadi suottamiss a la Frantscha. Pür l'an 1815 raggiundscha la Confederaziun — e cun ella eir il Grischun — al Congress da Vienna sia plaina indipendenza cun gnir arcugnuoschüda sco *stadi neutral* davart da las pussanzas alliadas Austria, Russia, Ingalterra e Prussia chi han battü a Napoliun e deliberà quattras eir la Svizra dal domini frances.

2. La deportaziun ad Innsbruck e Graz

A l'ocasiun da la segunda occupaziun dals Austriacs in Grischun, in mai 1799, capitan da lur vart ils istess fals sco duos mais avant pro'ls Frances e la Regenza provisorica grischuna instituida dad

els. Eir in quaiet' occasiun vaina miss pais da gnir a cugnuoscher quant pussibel ils elemaints suspects, e qua vegnan ouravant in dumanda ils aderents dals Patriots ed oters Grischuns chi nun han sustgnü l'agüd da l'Austria. Uschè vegnan tuts in fermanza 90 homens achüsats sco tals, forsa eir ingüstamaing be per ün pled mal ponderà vers ün cuntshaint in mumaints casuals. I sun per part glieud statta activa in uffizis publics, anteriurs funcziunaris in Vuclina, ma eir 12 predichants refuormats ed ün spiritual catolic na dal tuot fidà per sias ideas universalas. Fingià in mai as avaiva almantà il general Bellegarde pro la Regenza a Cuaira, cha in Engiadina ed otras vallas protestantas dal Grischun, l'occupaziun austriaca chattaiva oppoziun, tant cha a Tschlin haja dafatta dat üna revolta cunter la garnischun imperiala staziunada là. Perquai avaiva el tramiss ad Innsbruck quatter abitants d'Ardez: il *rav. Chasper Stupan*, il *vegl landamma Jonpitschen Clagluna* ed ils duos paurs *Nuot Barth Fratschöl* e *Jon Pinösch*. Neir glieud da lur confessiun nun es alura gnüda schaniada dals Austriacs, sco l'anterior administradur dal Signuradi da Razèn, l'hom da stadi prominent *Gieri Anton Vieli*, stat partecipà a l'ambaschada grischuna a Rastatt a l'occasiun da l'armistizi tanter la Frantscha e l'Austria ed uossa na plü persuna da fiduzcha dal resident Cronthal, plünavant ils mistrals da la Surselva: *Thomas Jörg* da Domat, *Gion Rudolf Steinhauser* da Sagogn, *Gieri Blumenthal* da la Lumnezia, *Gion Antoni Cagienard* da Sumvitg e *Gion Gieli Arpagaus* da Rueun. Da Cuaira sun gnüts tramiss in exil ils vegls parsuras da cità *Battista Tscharner* (bap dal Patriot J. B. Tscharner) e *Georg Calep Schwarz*, plünavant «Zunftmeister» *Joh. Bavier* ed ils cusgliers municipals *Joh. Jacob Fischer* e *Paul Risch*. La granda part dals deportats ha gnü da tour la via vers Innsbruck, ils üns davent da Majavilla ed oters sur Danuder in gün 1799. Da lur viadi ans relatescha quia davo decan Jachen Valentin in seis algords scrits dal 1800.

A dis-charg da las instanzas austriacas as sto affimar, cha la granda part da las arrestaziuns nu sun gnüdas inscendas dad ellas, ma da la Regenza interimala a Cuaira chi vulava *as asgürrar culs ostagis üna garanzia per il retuorn dals deportats in avrigl passà tras ils Frances*. Quai demuossa eir l'uorden relaschè in quell' occasiun, cha'ls garants grischuns nun hajan da gnir trattats ad Innsbruck sco «prashuners criminals», ma sco «elemaints politics» chi vegnan internats be passagermaing. Id als saja permiss da tour quartier là ad agen quint

ingio ch'els vöglian, ma suot controlla da la pulizia, e scha quai als plascha, da pajar svesch ün survagliant, als stetta liber.

Per ils deportats chi nu pudaivan intratgnair üna guardgia privata staivan a disposiziun aint illa caserna militara a l'En chambras cun let, linzöls, plümatschs, glüms (eir aint ils corridors), crias per l'aua, scuas etc., scopür ün pedel permanent per far ils lets e nettiar ils locals. Il damangiar survgnivan els illa cantina a cuost da l'erari (chasha dal stadi) chi contribuiva maximalmaing per minch' hom 30 crüzers o menz rensch al di. Quaistas spaisas correspundaivan als cuosts cha as pajava da quel temp per chambra e mangiativas in cità. Perquai as inclegia, cha arrivand là la granda part dals Grischuns aves-san preferi da tour alloggi privat e survgnir dal stadi l'indemnisaziun missa in vista per quels in caserna. Als prüms giavüschs entrats esa gnü aderi, ma davo cha bod tuots vulaivan profitar da listessa favur, ha quai stuvü gnir refüsà, causa chi füss massa greiv da survagliar a tuots sch'els füssan stats sparpagliats in tuot la cità. Implü dals 30 crüzers survgnivan els sün dumanda amo munaida per oters bsögns: büschmainta, cudeschs etc., in cas da grand bsögn dafatta 10—20 renschs. Quella munaida gniva pajada in sen d'impraist, ma sco cha as vezza plü tard nun han ils imports gnü da gnir restituits davart dals deportats. A quels chi vivaivan privat sco als oters in caserna eira plünavant admiss da far minchadi lur spassegiada var 3—4 insembel in cità e contuorns, adüna accompagnats d'ün survagliant. Lur corrispondenza avaiva da gnir suottamissa al directur da la pulizia, Brahm chi avaiva da la leger avant co trametter inavant a sia destinaziun.

Eir our da Vuclina eiran a listess temp ad Innsbruck divers prashuners, ma quels eiran internats illa chasa da correcziun, causa ch'els avaivan commiss delicts in lur vallada. Perquai vaina fat in tuot la documainta amo disponibla i'l archiv da stadi tirolais adüna darcheu la differenza tanter els ed ils Grischuns, eir scha i'l cas dal pittur Ignazio Rusca chi ha s-chaffi il purtret da rav. Conradin in december 1799, pudaina constatar cha la separaziun nun eira tant rigurusa.

Quels chi vivaivan ad agen cuost eiran chasats i'ls hotels dal Liun, da la Rösa e dal Sulai obain in chasas privatas dals cunts Klauen e Ferrari. Els eiran in tuot var 20, t. o. ils plü cuntschaints: *Gieri Anton Vieli, Peter Conradin de Planta* e seis cuignà *Tscharner, Johan, Joh.*

Bapt. e Christian Bavier, Georg Calep Schwarz ed il rav. da Clostra *Gudench Tumasch*, nativ da Lavin.

In caserna eiran collocats: *Jac. Taescher* e *Joachim Ploon* dad *Igis, Thomas Jörg*, da Domat, *Joh. e Paul Bernhard* (il prüm da Mastrils, l'oter da Tain/Wiesen), *Christ. Schatz* da Zizers, rav. *Ch. Stupan, Jonpitschen Clagluna* e *Jon Pinösch* d'Ardez, rav. *Mattli Conrad* e *Christ. Piccoli* d'Andeer, *Franzais-ch Sigron* da Chastè, *Gion Bergamin* da Schluein, *Ambrosi Gallin* da Mon, *Joh. Fuchs* da Trimmis, *Kaspar Wolf* da Vaz suot, *Joh. Keller* da Panaduz, *Otto Paul Buol* da Bravuogn, *Giov. Bazzigher* da Vihsavraun, *Giov. Spargnapani* da Castasegna, *Antonio Gadina* da Chasatscha, *Peter Florin* e *Joh. Hitz* da Clostra, *Joh. Raschein* e rav. *Martin Marx* da Malix, *Josef Nadig* e rav. *Niculò Palmi* da Tavo, *Joh. Rud. Steinhauser* da Sagogn, *Heinr. Marti* da Malans, prof. e decan *Jachen Valentin* da Ramosch a Jenins, *Andreas Mundli* da Majavilla, rav. *Jon Luzzi* da Tschlin ed *Antonio Jenatsch* a Puntraschigna, *Gregorio Trippi* da Brusio, ils ministers *Jachen Conradin* da Sent, *Schimun Corvin* da Ramosch e *Duri Chönz* da Guarda a Stampa. Dad üna seria d'oters, sco prof. *Nesemann* da Cuaira, *Nuot Barth Fratschöl* d'Ardez, *Flugi* da San Murezzan e. o. nun as es orientà ingio ch'els avaivan quartier.

Duos Grischuns eiran gnüts internats ad Innsbruck per delicts illa chasa da correcziun: *Risch Coray* da Vuorz e *Joh. Berthold* da Kempten, stampadur a Marschlins. Quaist ultim avaiva da respunder per sias publicaziuns a favur da l'uniun cull' Elvetica ed eira remarchà sco ün dals plü privlus tanter ils ostagis. Eir l'anteriur mastral *Martin Trepp* da Splügia, tschüf sco spiun a Höchst in Vorarlberg e manà ad Innsbruck, es gnü là in fermanza severa. Per ch'el nu mütscha l'hana collocà bainbod dalöntschi dal Tirol illa fortezza da Spielberg sper Brünn in Moravia, ingio ch'el ha passantà in seguit l'inter temp d'exil.

Güst i'l cas dal praschuner Trepp relevaina ün interessant detagl, co cha las istanzas tirolaisas pigliaivan amo resguard vers ün arrestà. El es gnü manà ad Innsbruck tras il sergent da pulizia Told chi ha preschantà a l'erari da stadi seis quint per las spaisas occasiunadas da quaist transport, in tuot 19 renschs e 50 crüzers. Per il praschuner eiran gnüts spais: 1 rensch e 20 crüzers per tabac, 2 renschs per lavar la büschmainta, 44 crüzers per il barbier e 4 renschs e 12 crüzers per cudeschs. Il burser ad Innsbruck ha però chattà cha quai saja tantüna ün pa blier d'inchargiar il stadi eir amo cun expensas per cudeschs a

favur da l'hom in fermanza, ed ha refüsà da bunifichar quel import al pover pulizist chi l'avaiva fingià spais.

I's vezza in general da las normas observadas in Austria vers ils deportats, cha là eirna per bain quant plü umans vers els co quai chi'd es stat il cas culs ostagis grischuns in Frantscha, ingio schicanas, maltrattamaints ed almantanzas da nosch damangiar sun stattas suvent il motiv da reclamaziuns a l'adressa dals culpants. Dafatta i'l cas dal «traditur» Trepp, nomnà «fich privlus» esa gnü demuossà indulgenza. Avant co til dischlocar al Spielberg l'hana nempe dat part cha seis internamaint là nu saja d'incleger sco chasti, ma unicamaing sco precauziun. E l'imperatur ha ordinà amo persunalmaing, cha Trepp haja d'avair tuot las commoditats in seis arrest, cun lectüra sufficiainta (cudeschs) ed il dret d'ir a spass mincha di accompagnà d'üna guardia.

Ün oter praschuner eira *Joh. Bapt. Bavier* da Cuaira. Quel eira gnü manà fingià dal 1798 a Feldkirch tras il general Auffenberg. Là al eira quai reuschi da mütschar, ed el as avaiva tratgnü mais a la lunga a Lindau e süls cunfins dal Grischun sco agent frances. Ma chartas scrittas dad el ad amis in patria eiran crodadas in man da Cronthal chi l'avaiva fat arrestar e manar darcheu a Feldkirch. Causa cha Bavier as almantaiva però dal trattamaint in quel lö, racumandet il resident al marschal Gruber, da'l far manar pro'ls oters ostagis ad Innsbruck, ingio el arrivet ils 18 november 1799 e pudet in seguit tour alloggi privat insembel cun seis paraints da Cuaira.

Dal *pader benedictin Placi à Spescha*², conventual illa clostra da Mustér, existan aint il archiv d'Innsbruck duos menziuns. Illa prüma scriva Cronthal al guvernatur dal Tirol, cunt Bissingen, ils 5 da settember 1799 davent da Feldkirch:

«Il signur marschal L. de Linken ha tramiss a Sia Eccellenza ün spiritual da Mustér chi es suspect al pövel. Causa cha quel spiritual cugnoscha sco naturalist tuot las muntagnas e disegna a perfecziun chartas geograficas, giavüscha Linken ch'el vegna pel mumaint tgnü davent dal teater da guerra.»

² Placidus à Spescha, nat a Trun dal 1752, noviz aint illa clostra da Mustér 1774 e spiritual 1782. El proveda in seguit eir diversas pravendas in Surselva, uschè in Val Medel ed a Rumein in Lumnezia, fand da là davent vastas turas in muntagna per perscrutar la natüra ed as perfecziunar in cartografia, cugnuschtscha dals cristals etc. Mort a Trun dal 1833.

I para cha'l guvernatur haja dumandà sün quai a Cronthal scha P. Placi saja davaira ün elemaint uschè privlus chi haja dabsögn d'üna surveglianza plü severa co ils oters deportats. Cronthal respuonda ils 11 da settember:

«In quai chi riguarda quel pader da Mustér nun as ha pudü eruir nöglia d'aggravant, ch'el as avess laschè dovrar da spiun. El eira intant suspect al pövel chi l'ha surdat al militar, ed il marschal de Linken chatta per bön da'l trametter our d'pajais. El po bain gnir internà aint illa clostra dals Servits ad Innsbruck.»

Quai vain executà, ed ils muongs Servits as impegnan da relatar regularmaing al guvernatur che ch'els han observà da lur pensiunari. Lur notizchas tunan sainza excepziun cha P. Placi haja fat tuott' onur a si' impromischiun da s'abstgnair da mincha actività politica.

Cha'ls Grischuns exiliats ad Innsbruck han alura fat tuot lur pusibel per gnir deliberats bainbod, nun es oter co inclegiantaivel. Els avaivan homens chi savaivan as defender d'achüsaziuns na motivadas, sco l'ambaschadur Peter Planta, Vieli ed il vegl Tscharner, e pretendavan da nun esser stats infuormats da prüm innan per che motiv cha lur deportaziun avaiva gnü lö. L'argumaint ch'els vegnan tragnüts a l'ester sco garants per cha'ls ostagis in Frantscha possan eir tuornar in patria, pretendavan els d'avair dudi pür mais davo lur arrestaziun. Per quella radschun as han els vouts repetidamaing a las instanzas tirolaisas, fand valair l'imbarraz e dafatta il grand privel, i'l qual lur famiglias as rechattaivan. Ma lur supplicas sun gnüdas tramissas a la Regenza interimala a Cuaira chi faiva uraglia da marchadant. Per cha'ls ostagis gnissan deliberats avaiva quaista amo tant inavant incletta, ma d'ün retuorn dals Patriots mütschats chi avessan eir obtgnü l'amnestia, nu vulaiva ella savair novas.

Impustüt Vieli es alura ourdvard activ cun as volver a prominents Austriacs ed amis da l'Austria, sco l'archiduca Carl, l'istoriker renomnà Johannes v. Müller a Schaffusa ed oters, per ch'els intervegnan in lur favur. E qua eira da spettar alch, scha güst in avuost 1800 nu füss gnü cuntschaint il cumand, cha'ls ostagis grischuns vegnan dischloccats prosmamaing d'Innsbruck per gnir internats utrò a l'intern da l'Austria. Las victorias dal general Bonaparte in Germania dumanavan dals Austriacs per precauziun quella disposiziun. Fingì in gün da quel an eira stat quai in dumanda, ma l'imperatur, sustgnü da Bissingen, avaiva desistü da realisar quel proget sün giavüsche dals

deportats. Quaista jada staiva però la chosa plü mal, causa cha eir il Tirol imnatschaiva da dvantar champ da guerra. In vista a quai chi als staiva avant as decidan 18 Grischuns da tuornar a chasa eir sainza permiss, ed els piglian la fùgia. Duos dad els, Ardüser e Fuchs, vengnan tschüfs a Serfaus, pac davent dal cunfin Grischun, e duos oters, Cagienard e Cabrin, alch dis davo a Damaist (Imst), al mumaint cha'ls oters deportats sun fingià in viadi per Graz (ils 6 da settember 1800). A Fuchs esa reuschi da mütschar per la seguonda jada, intant cha'ls duos ultims sun gnüts tramiss davo i'l nouv lö d'exil, sainza tour, sco ch'els tmaivan, repressalias vers els per quaist' evasiun. Anzi, ad Ardüser³ esa dafatta gnü permiss da tuornar a chasa in settember da quel an insembel cun quatter cumpagns restats salvs da la dischlocaziun: rav. Jon Luzzi a Puntraschigna, Antonio Gadina da Chasatscha, Gian Frizzoni da Schlarigna e Niculò Pirani da La Punt.

Ad Innsbruck sun restats: P. Placi à Spescha (illa clostra dals Servits), Benedict Flugli da San Murezzan (amala a l'ospidal ed in seguit relaschè in november da quel an), rav. Chasper Stupan e ml. Jonpitschen Clagluna, ils duos ultims deliberats in favrer 1801 insembel cun quels chi tuornaivan da Graz. Dal viadi a Graz e da l'ultim temp d'exil cha'ls Grischuns han passantà là gnina a savair blers detagls tras ils algords cha'ls deportats han relaschè a nos temp.

3. Ils algords dals deportats

Quia ans stan a disposiziun üna seria d'infuormaziuns autenticas nan da quel evenimaint. Ellas sun in majoranza relaschadas in lingua tudais-cha, sun per part eir fingià publicadas, e cumparan quia in traducziun. Ils algords dals partecipats dan perdüta tant dal mumaint cur ch'els sun gnüts tuts in fermanza sco da lur impreschiuns i'l cuors da l'exil. Al cumanzamaint as almaintan bod tuots d'esser stats achüsats ingüstamaing, arcugnuoschan però in seguit eir l'incletta chattada pro las autoritats austriacas, ouravant davart dal guvernatur in Tirol, il cunt Bissingen, dal cumandant da las truppas austriacas in Grischun, barun Reuss, e l'archiduca Carl. La cuolpa cha lur dumandas da gnir deliberats nun han chattà agredimaint, vezzan els pro

³ Vair seis algords da deportà ad Innsbruck, Archiv da stadi a Cuoir B 1540/15.

la Regenza interimala a Cuoir a seis «souffleur» resident là, l'ambaschadur austriac Cronthal.

Laschain il prüm gnir a pled a quels chi relateschan da lur arrestaziun:

v. podestà Christian Piccoli dad Andeer

«Intant ch'eu eira absaint da chasa cumparit ils 30 da gün 1799 üna squadra da sudats austriacs manada dal schneider Ch. Scherig da Heilbronn chi declaret ch'eu saja arrestà. Causa cha'ls meis asgürain ch'eu nu füess preschaint, sfuinettan els tuot la chasa per tscherchar scrittüras inculpantas, as laschettan però alura cuntantar d'ün pajamaint da trais louisders per ir darcheu d'avent. Duos dis davo dudit eu a meis retuorn da quai chi eira capità ed eira stut da gnir a savoir ch'eu eira achüsà per alch motiv pro'l cumand militar. Sainza retard n'ha eu tut la resoluziun dad ir a Cuoir a sclerir là la dumanda pro'l parsura da la Regenza. Ma quel nun am savet dir güst bler. Perquai sun eu restà quietamaing a Cuoir e n'ha eir survgni inavo sün reclamaziun la munaida impalmada als sudats. Pür alura es gnüda preschantada d'alch vart l'infuormaziun ch'eu saja in fermanza per gnir deportà dal Grischun.»

Rav. Duri Chönz a Stampa

«Sün cumand dal prümtenent Mileros e d'ün hom da Cuoir eschan no 19 homens da la Bergiaglia gnüts manats ils 4 da gün a Samedan. Ün dals noss, Berger, es qua gnü clomà oura da la guardgia. El ans ha dat part, cha'l vaschin da Cuoir C. M. al haja fat la proposta da pagar per el e seis cuignà Scartazzini minchün 8 louisders e ch'els alura sajan relaschats. In seguit es gnüda fatta eir a no oters la proposta, quai chi avess importà per tuots insembel 112 louisders. Cun quai cha no ans sentivan dal tuot innozaints avaina refüsà cun indignaziun quella pretaisa. Berger e Scartazzini chi l'avaivan acceptada sun gnüts libers, intant cha no oters eschan restats in fermanza.»

Gregorio Trippi da Brusio

«Ils 4 da gün 1799 n'ha eu survgni per express la comunicaziun d'ün ami da Puschlav, cha'l vaschin da Cuoir C. M. saja arrivà là cun sudats austriacs, preschantand ün cumand militar d'arrestar plüs

homens da la vallada, t. o. eir meis bap, Peter Trippi da Brusio. Pac davo am esa gnü avisà, cha a Puschlav tuots quels chi gnivan in dumanda hajan pajà per gnir deliberats 6 louisdors l'ün, e cha meis bap nun haja da far oter co as zoppar pel mumaint, surlaschand als sbirs da chattar forsa inchün oter per el. Eu nu vulaiva intant ad ingüns cuosts cha meis bap vegna miss in privel, e per quel motiv sun eu i sves a Puschlav a sclerir la dumanda. Là am esa gnü permiss da rimplazzar meis bap cunter il pajamaint da 6 louisdors, ma insembel cun oters cumpatriots eschna gnüts manats listess di a Bever ed in seguit ad Innsbruck. Consciant da l'onestà da meis bap nu vulet eu guinchir a dischagredimaints chi dal sgür eiran inmotivats.»

Kaspar Flütsch da Pany

«Intant cha sudada austriaca eira inquantierada in nossa chasa n'ha eu gnü per malatia da dumandar albiereg pro ün vaschin e n'ha stuvü star pro el tuot quel temp in let. Ma mera, cha ün bel di cumpara là üna rotscha da sudats armats chi m'han fat alvar sainza retard e m'han arrestà insembel cul ami Gadiant Lötscher, illa chasa dal qual eu am rechattaiva. Cun imnatschas terriblas da'ns far pender vi d'ün bös-ch, vulaivna ans far confessar d'avair agi cunter cumands militars. Meis ami, ün giuven da 22 ans, es gnü impreschiunà da quai in tal grà, ch'el es crodà in svanimaint. Il sergent magiur chi cumandaiva ils sudats crajaiva però ch'el simuless be e l'ha maltrattà malamaing, dovrand eir l'arma cunter el. In quel stadi es el gnü portà davent ed es mort trais dis davo. A mai hana manà a Dalvazza, ingio ch'eu n'ha dumandà da discuorrer cun ün uffizial, quai chi am es gnü refüsà. Condüt inavant pro'l cumandant a Jenaz, sun eu gnü relaschà da quel e n'ha pudü tuornar cun meis cuignà a chasa, am mettand darcheu in let. Sün quai crajaiva eu cha la chosa füss evasa, ma ün cumand sever da'm render subit a Küblis m'ha darcheu sforzà da star sü e m'annunzchar là, gnand manà cun oters cumpagns a Majavilla.»

Christian Schatz da Zizers e Joachim Täscher dad Igis

«Sün achüsaziun varguognusa d'ün schneder eschna gnüts condots a Majavilla ed inquantierats là per ot dis illa chasa da cità. Ingün nu savaiva dir vairamaing perche. Da là davent ans hana manats insem-

bel cun praschuners frances a Feldkirch ed inavant a Bregenz, ingio ils Grischuns sun darcheu gnüts inviats inavo in chadainas tras noss cumüns fin a Cuoir e miss là in praschun per ot dis. Alura eschna gnüts ardüts per la segunda jada a Majavilla e da là davent in Tirol. Fin a la fin da mai eirna radunats a Majavilla 36 praschuners. 21 oters arrestats han gnü da tour la via tras l'Engiadina sur Danuder, tant cha aint per la stà eirna insembel ad Innsbruck 85 ostagis.»

Dal viadi inavant relatescha

Decan Jachen Valentin a Jenins⁴

«Nossa cumpagnia a Majavilla eira spartida in duos gruppas chi as han missas ils 4 da gün insembel in viadi. «Bonjour camarades de malheur», es stat nos salüd, cur cha no eschan gnüts radunats sün via. Üna lingia da chars da lettras, trats da bouvs, ans spettaiva là. Duos draguns chavalgiaivan ouravant e duos davo. Implü ans accompagnaivan 16 infantarists armats, manats d'ün lötenent, in tuot dimena 21 homens da guardia. Uschè arrivetna sur la Senda da San Luzi a *Feldkirch*, ingio ün pövel inter eira radunà per ans retschaiver. I'ns tagnaivan per delinquents priylus, e per quella radschun eschna gnüts accolts cun da tuottas sorts insultas, adressadas a tradituors chi meritaivan la fuorcha. A *Bregenz* es noss' escorta gnüda rimplazzada d'üna squadra da tregants cun ün chapitani. Suot üna plövgia sflatschanta eschna arrivats la saira ad *Immenstadt* per tour là quartier. Illa chasa destinada per no ans asgüret però l'uster da nun avoir ne lets ne damangiar a disposiziun, unicamaing ün grand local, ingio chi dorman fingià sül stram üna cumpagnia da sudats ungarais. Perquai avaina tscherchè utrò da gnir suot tet. La daman davo a las duos eira a la fin eir la tschaina perderta. Da cludir ögl quella not, nun esa stat discuors. Chi eira starlitschà sün maisas e bancs o per terra via, e chi giraiva per stüva intuorn a spettar chi vegna di. Eir quia eiran a nossa partenza las vias plainas da buondrius chi ans guardaivan davo sco

⁴ Rav. Jachen Valentin, da Ramosch, nat dal 1760 ed ordinà dal 1785. Minister a Jenins da 1786—1799. El ha manà là l'institut privat da Joh. Bat. Tscharner, survgnind da la Regenza grischuna sco Martin Planta e Joh. P. Nesemann il dret da's nomnar «professer». Decan Valentin eira ün ami dals Patriots e perquai eir adversari dals aristocrats chi avaivan dumandà l'agüd da l'Austria. Davo seis retuorn da l'exil es el rav. a Degersheim, Kappl e Majavilla, ingio ch'el es mort l'an 1841.

scha as trattess da monstrums our d'ün oter muond, ma insultas nun avaina dudi ingünas. A *Hindelang* ans esa gnü offert in üna bieraria alch da gientar, pajand per üna coppa da biera be 3 crüzers. Plü da chasa ans avaina chattats la seguonda not a *Tannheim*, in üna cuntrada chi traiva adimaint il Partens cun sias chasas da lain brün e las stallas sparpagliadas per quai d'intuorn. Ils 8 da gün eschna passats tras la *strettüra da la Gacht*, ingio las paraids da grippa da l'üna e l'otra vart da la via paraivan ün mumaint davo l'oter da fermar il cortegi insolit chi eira tantüna per no la radschun, per la quala no eiran arrivats in quel lö.

A mezdi eschna arrivats a *Reute* ed avain passantà là eir amo üna buna part dal di davo cun spettar cha la guardgia chi ans accompagnaiva vegna substituida. Quaist lö es ün dals plü bels in Tirol, cun stupendas chasas, vias e salaschada bain mantgnüda, pittüras a las fatschadas e fluors sün fanestra chi faivan l'impreschiun d'esser in üna cità. La populaziun eira però infuormada da nos arriv e nun ans ha dat ün güst cordial bivgnaint. Il signur chapitani Dietrich, cumandant da la nouv' escorta e seis sudats, sun stats ourdvart manieraivels cun no, sainza muossar la minima ira e balchand anzi amo oters spectaduors cun main resguard per nossa situaziun. A *Lermoos*, lö da dmura da nos chapitani, avaina passantà la not, cuntinuand il viadi vers *Nassereit*, ingio es gnü dat occasiun als catolics tanter da no da frequentar la messa. Cur cha, in bandunand la baselgia, il pövel ha pudü vair cha eir ils noss pigliaivan l'aua soncha e faivan il segn da la crusch, as duduva da plü d'ün: «Quaista glieud nu po esser uschè noscha!» I gniva tut part per nossa sort. Eir a *Delfs*, nos prossem quartier da not, ans han plüssas duonnas accolts cul salüd d'ün da noss cumpagns: «Lodà saja Gesu Crist.» Pro la prosma fermada a *Zirl* vulaiva savair ün uster, cha tuot ils Grischuns passats là avant no sajan fingià in prashun, e nos vitürin pretendava ch'els füssan eir in chadainas. Ün curius cuffort per quai chi ans spettaiva!

Ils 11 da gün avaina raggiunt il böt da nos viadi, la cità tirolaisa a la riva da l'En. Pass per pass avanzaiva la lunga fila da veiculs, accompagnada da sudats tras la lingia da spectaduors da l'üna e l'otra vart da la via, bod sainza cha as avess dudi ün' unica exclamaziun da sdegn o da cundanna davart dal public. Pro l'ospital imperial ans avaina fermats, e sün busachas da stram avaina passantà la not. Il di davo es gnü ün secretari a verificchar nossas persunalias ed inscriber da

che vocaziun e derivanza cha no eiran. A la dumanda, quant cha minchün posseda, esa gnü dat per precauziun be da pacs infuormaziuns plü detagliadas. Ün pêr dis plü tard eschna gnüts inquantierats illa caserna militara dasper l'En, missa in uorden ed interamaing lavada sco chi tocca per nos adöver. Quia avaina survgni minchün üna litera cun busacha, linzöls e cuvertas, e quels chi vulaivan pajar svesse eir ün let cumplet. Il damangiar survgnivna aint illa cantina. Davant caserna as rechattaiva ün grand plazzal serrà aint cun mür ed ün post da guardgia chi avaiva l'uorden da'ns accompagnar pro eventualas sortidas in cità. Divers da no han survgni il permiss dad allogiar impè d'in caserna in üna chasa privata da la cità nouva, ingio els han fittà in var 3—4 ün plan inter o singulas chambras ed ingaschè per lur servezzan üna cuschinunza. La guardgia datta ad els avaivna da pajar svesse.

Qua eirna dimena arrivats ill' istessa cità, ingio dal temp da la Refuorma il prinzi electoral da Saxonia Johann Friedrich ha stuvü passantar divers ans in praschunia; a listess lö, ingio avant 178 ans quatter Grischuns rispettabels, ils ministers Jon à Porta, Chasper Alexis e Blasius Alexander ed il chapitani Chasper Ruinelli sun stats in praschun illa dürada da plü co ün an, ed ingio cha Blasius Alexander es eir mort sco martir suot il man dal bojer. Eir per no ha dürà la dmura quia deschet mais, e quai cun differentas müdadas. Da quellas ün pêr detagls our da meis

Diari manà ad Innsbruck

No füssan stats furtünats in quaist lö, scha invezza dad esser dependents be d'ün guvern imperial cun ün hom da cour a la testa, nun avessna gnü da chefar eir cun uordens da nossa Regenza interimala a Cuoir, e che as pudaiva spettar da quella? Scha no eiran qua sco achüsats obain sco ostagis, savaina precis uschè pac sco oters. Bod paraiva üna supposiziun la güsta, e bod l'otra. L'unic cuffort cha'l signur guvernatur ha savü dar a duos da noss delegats a l'occasiun da la prüm' audienza pro el, es stat quel, ch'el nun haja survgni ingünas otras instrucziuns per nos cas, co da'ns survagliar severamaing.

Quaist' insgürezza ha dürà ses mais ed ans ha chaschunà indombrabels inconveniaints. Sainza survaglianza nu pudaivna sortir, e causa cha'ls guardians nun eiran disponibels in numer sufficiaint, nu

restaiva oter co da star a chasa o da tuornar bainbod in caserna per cha'ls cumpagns possan eir tour regularmaing ün pa d'ajer. Il dret da sortir gniva eir interruiot da temp in temp, suvent per ün pitschen incidaint chi nun ans eira gnanca cuntschaint. Uschè eschna stats sforzats da renunzchar üna jada a la spassegiada regulara per la dürada da quatter eivnas, causa cha ün pêr prashuners frances chi passaivan speravia ans avaivan salüdots. Ün' otra jada esa gnü tut listessa disposiziun davo cha da Cuaira eira gnüda la reclamaziun, cha no giodessan da massa granda libertà.

Güst uschè mal staiva quai cun nossa corrispondenza. Quella gniva ayerta da la pulizia e darcheu sigellada per gnir tramissa a Cuaira e da là inavant a l'adressat destinà. Ma suvent gnivla letta amo üna jada dad inchün cun buonder in patria chi mettaiva seis nas laint e rapportaiva ad Innsbruck detagls chi nun eiran gnanca gnüts scrits. Per furtüna es gnü a savair da quai il general austriac chi cumandaiva las truppas in Grischun, e quel ha fat schmetter quel abüs d'üna dubla controlla da las chartas. Eir il damangiar nun eira adüna sco ch'el avess gnü dad esser, ma almain sufficiaint per quels chi nun eiran massa difficils cun la spaisa.

Ils 5 da settember sun gnüts relaschats quatter dals deportats sün uorden da la Regenza interimala, e bainbod eir ün tschinchavel chi giodaiva per ün motiv o l'oter la favur dals signuors a Cuaira. I's po bain dir, cha favur e munaida regnan il muond, e quel chi ha il papa per cusdrin, ha eir vistas da dvantar bainbod almain ovais-ch. Ün dals deliberats as avaiva acquistà merits pro ün prominent cun refüsar da preleger publicamaing giò da chanzla ün manifest cunter quel, ed ün oter, ün commerciant, es gnü miss in libertà cunter l'impromisschiun da tour ün figl dal president da la Regenza gratuitamaing in seis affar sco giarsun; ün terz cun pajar üna somma da munaida ed ün quart our da resguard per sia parantella.

Quaista disposiziun es statta tant plü ingüsta, causa cha a listess mumaint divers oters avaivan inoltrà üna supplica da pudair tuornar a chasa per motivs tuot otramaing güstifichats. Pro l'ün attestaiva il meidi cha sia duonna haja stuvü gnir internada in üna chasa da dements ed in ün oter cas eira arsa la chasa e butia, e l'unic figl eira gnü mordrià. Ma na, ne l'ün ne l'oter nun ha chattà grazcha pro noss regnants a Cuaira. Per rimplazzar quels chi avaivan pudü partir, arriavaivan alura amo aint per l'utuon adüna inavant nouvs deportats,

tant chi's avaiva l'impreschiun cha davart da nossas autoritads in Grischun gniss fat directamaing commerzi culla glieud. Pro blers es quai fich probabel ed in singuls cas eir da cumprovar cha cun uondscher ils drets responsabels as pudaiva s-chivir da gnir tramiss in Tirol. Rav. C. da S. (Conradin da Sent), eir arrivà in november quia, nu savaiva dafatta brich perche ch'el füss gnü tramiss. In ün oter cas sto inchün avair dumandà ad ün commember da la Regenza, per che motiv cha'l rav. St. dad A. (Chasper Stupan dad Ardez) saja gnü deportà, e la resposta, datta cun sdegn, saja statta: «Per ch'el imprenda meglader tudais-ch ad Innsbruck!» Amo in lügl da l'an seguint es arrivà quia in chadainas A. J. da J. (Johanni da Jenins) pro'l qual l'interrogaziun ha manà a glüm ch'el avaiva unicamaing miss in dubi il cuntgnü d'üna proclamaziun da la Regenza interimala, cha Masséna saja mort e la cità da Genua reacquistada dals alliats. (Spüras manzögnas.)

Cur cha no eschan gnüts a savair d'üna notizcha in gazetta, cha'ls deportats in Frantscha sajan gnüts manats al cunfin dal Grischun (quai chi'd es stat il cas pür a la fin dal 1800), speraivan eir no sco cunterostagis da pudair obtgnair il retuorn a chasa. Ma i s'ha verificà cha quai eira be üna sfüfla da gazetta, ed uschè nun ans esa restà oter co da tour inavant pazienza ...»

Cun quai bandunaina il lung referat da decan Valentin, in il qual l'animusità vers la Regenza interimala lascha eir vair las relaziuns dals deportats ad Innsbruck plü s-chüras co quai chi es il cas pro'ls algords dad oters relataders.

Il prossem es

Pader Placidus à Spescha da Mustér

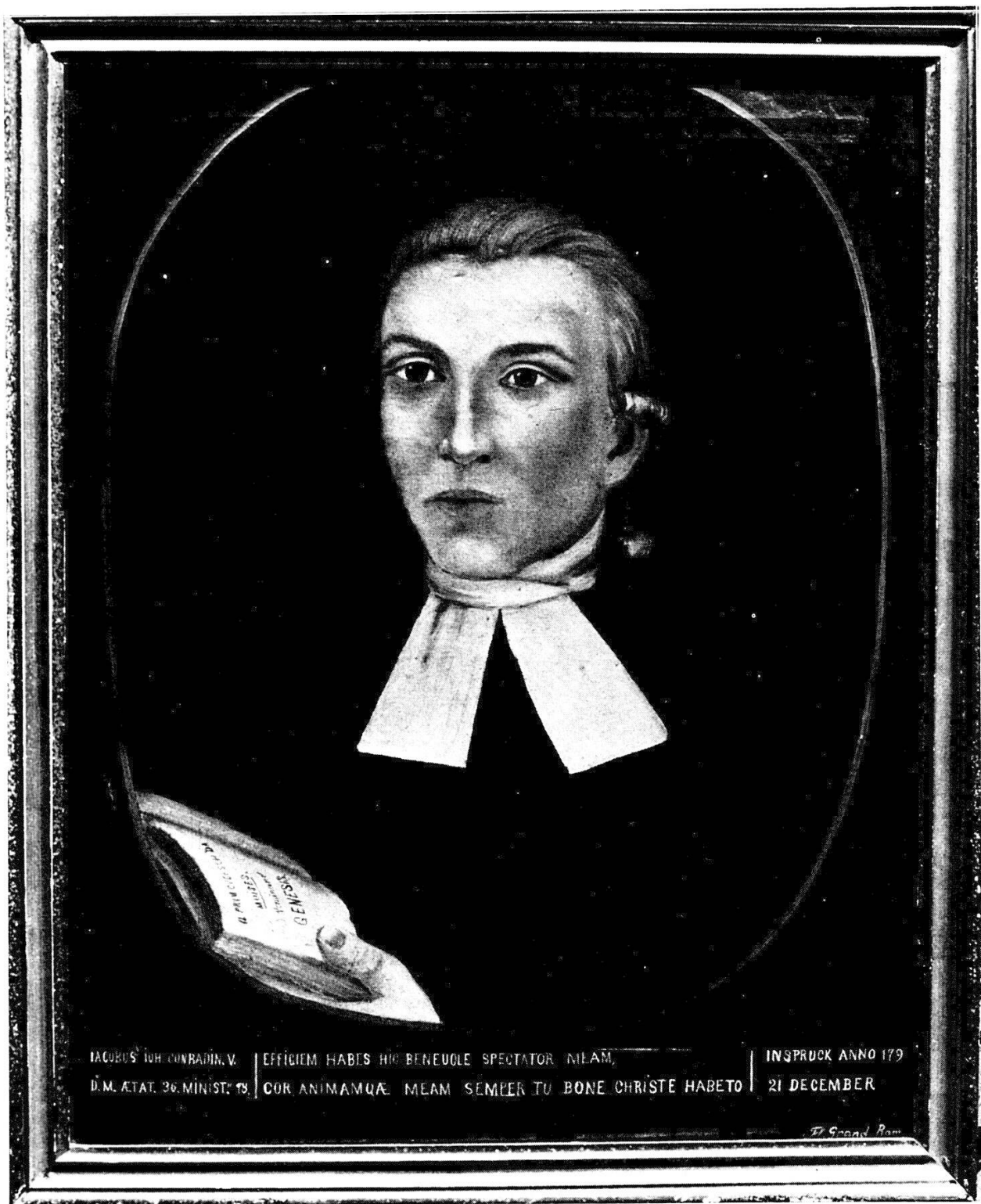
«L'ottavel di dal mais (settember 1799) n'ha eu vis aint il üert dals paders Servits a pres. Gieri Anton Vieli ed il parsura da cità Tscharner da Cuöira. Eu sun i vers els, ed els m'han cugnuoschü e salüdà amiaivelmaing. Quella jada eiran preschaints ad Innsbruck 81 Grischuns. Eu eira l'ultim arrivà qua (ils 6 dal mais ed internà illa clostra dals Servits). Per quel motiv m'ha onurà ün poet retic cul vers:

Sper mincha fuorn es seis tapun
per quel bain giò serrar.
Ûn Pader piglna per sclabun
per l'ouvra bain glivrar.

Tanter ils deportats eiran ün pêr dals plü importants homens da la Republica: L'ambaschadur Peter Planta da Fürstenau ed il pres. Vieli da Cumbel eiran in mincha occasiun quels chi rapreschantaivan la cumpagnia. Els eiran homens da stadi prominents. Vieli e Moos⁵ as distinguivan in medicina, ed il prüm eira amo ün poet versà in lingua latina e rumantscha. Il min. Pol our d'Engiadina eira cuntschaint sco botaniker e scriptur, rav. Valentin, eir Engiadinais, eira da chasa tant illas linguas orientalas sco occidentalas; i gniva pretais ch'el cugnuoscha 9 linguas, ed eir tudais-ch nu svaiva'l inavo ad ingün ad Innsbruck. Ils predichants Bavier da Cuaira, Thomas (Tumasch) da l'Engiadina e Conrad da Schons eiran famus teologs ed a listess temp scriptuors. Els m'han trattà vairamaing d'ami e m'han onurà amplamaing a quels da mia confessiun. Id eiran tanter da no artists e mansterans, uffiziants, geometers, homens da la fisica, geometria, matematica, tactica, apotecars, homens da stadi e professers, insomma l'elita da la scienza retica. Be in scienza natürala e mineralogia eirna mal landervia cun quai cha quistas ciencias eiran preschaintas be cun mia debbla persuna. Ma malgrà lur grandas qualitats eiran quaists homens in üna situaziun deplorabla: privats da la patria e dals lur e sforzats da passantar üna part da lur vita a l'ester. Achüsats per vendetta da misfats mâ commiss, as saintna victimas dad ambiziuns varguognusas e spiert da parti cundannabel chi metta eir la patria in ruina scha quai va uschè inavant ...»

Eir pader Placi fa menziun da las provas da's deliberar da l'exil, inscenadas impustüt da Vieli e Planta pro las instanzas austriacas, e da la consternaziun pro'ls deportats, cur cha davart dal guvernatur Bissingen als es gnü dat part (in avuost 1800) ch'els hajan da partir d'Innsbruck per l'intern da l'Austria. El sves restà là e passainta ils tschinch mais chi sieuan cun viadis e stüdis da la natüra e dal pövel in Tirol, t. o. cun as aprofundir i'ls relicts da la veglia lingua retica amo

⁵ Prob. üna svista cun quai cha'l cumpatriot da Christ. v. Moos da Malans, dr. Bernh. Boner (dal Signuradi da Majavilla), eira meidi a Cuaira.

Rav. Jachen Conradin 1763—1845

mantgnüts là. (Vair seis manuscrit aint il Archiv da stadi a Cuaira A 725, in il qual el relascha ün' interessanta contribuziun a la veglia lingua retica in Tirol.)

Per il viadi d'avent d'Innsbruck (ils 6 da settember 1800) daina il pled al cumpatriot engiadinais fingià cuntschaint, in sia lingua e scripziun da quel temp cha no reproduain quia pled per pled. I nu sun plü 90 deportats chi fan quel viadi, ma be 64, davo cha divers eiran stats relaschats avant o mütschats, e cha insembel cun P. Placi restan ün pêr inavo ad Innsbruck.

Rav. Jachen Conradin da Sent

«Ao. 1799 17/28 Novembris rivà in Jnsbrug et stat in caserma fin Ao. 1800 25 Augusti/6 Settembr.⁶ et alura sün quel dy chi eira la sonda della festa (d'Augusti) ngüts d'avent al alba dal dy noss 64 Deportats grischuns ultra 4 juvenis Voluntaris et eschen rivats allas 7 in *Halla*, visità co là vain battü il daner, et siond la barchia non era amo pinada vhain no dovü star fin las 4 davo mezdy et lura partits sün lagua (sün l'En) cun quels chins cumpagnevan, in tuot 114 sco eir nossa Roba, puolvra, plom et otras chiosas, in tuot quater cents centenaris (quintals) et rivats intuorn las 6 a *Svotz* (Schwaz) qua stats sur not. Et loter dy chi eira la festa da Aguost cioe als 26 dal mais mis abun hura sün lagua nempe allas 6 et rivats allas 12 a *Kufstein*. Qua stats quel dy et loter dy chi era als 27 lündeschdy fin las 5 la saira et partits et rivats allas 7 in circa ad *Urfang Bavares* ün quart dhura sot *Kufstein*, a la snestra comainza la *Baviera*. Durmi ad *Urfang*. La damaun abun hura il mardy als 28 d'Augusti siond navigats fin intuorn las 8 havain pudü ngir ora della barchia per il ferm vent et s-chüreza del aura et ir sün ün comün od. cità alla dretta chis nomna *Neubayren*. Dopo 'ns havair refraischià turnà gio sot la plövgia ans mettond sün la barchia et causa (cha) il vent non era fermà hvain stovü darchieug turnar sü et star fin las 4, et lhura partits sün la saira eschen rivats a *Rosenheim* et dormi qua. Als 29, marcurdi a bun hura ans

⁶ Rav. Conradin as inserta al cumanzamaint da la dubla data seguond il Chalender julian e gregorian chi sun quella jada 11 dis ourdaglioter. In seguit sieua el il viadi a norma dal chalender vegl cun partenza d'Innsbruck ils 25 avuost ed arriv a Graz ils 13 (24) settember 1800.

miss sün lagua et passond spera via hvain vis *Waserburg* alla snestra, et alla dretta ün toc ingio *Kreiburg*, uschè chia quel dy fuoschna (fütna) infin intuorn las 4 in la nav et pür lura rivats a *Neu-Oettingen*. Qua sun alchiüns its a *Alt-Oettingen* ün quart hura davent per provar da tschantschar cul Jmperadur (Franz II. chi eira là occasiunalmaing) per obtgnair scha pussibel la deliberaziun. La giövgia als 30 partits intuorn las 9½ et eschen rivats intuorn las 12 in *Braunau* et eschen ngüts domandats davo il pass. Il venderdy chi era als 31 d'Agusti partits a bun hura et eschen rivats intuorn mezdj a *Passau*, aqua suneschan ils duos flüms cioe nos Oen et il Donau. Ün belissem taimpel et otras chiosas sveza in *Passau*. Aunt co rivar in *Passau* spassa tras *Scharding* et lura sriva in *Passau* ingio il Donau et nos Oen suneschan. Dopo gianzar alà amo sün la Baviera eschen partits sün lagua darcheug rivond a *Engelhartzel* al prüm lö da l'Austria. La sonda chi era ils 1. Settembr. partits et rivats a *Aschach* od. *Aschau* a la dretta dal Donau intuorn mezdy et stats sur not. La domengia als 2 Sett. darchieu sülla barchia cun arriv a las 11 in *Linz*. Stats là quel dy et lündeschdy als 3 sett. in üna bella cità pero statta arsa la mità 15 dys avaunt. Sülla plaza da *Linz* as veza üna gronda colonna.

Mardi als 4 sett. partits sün chiars (trats) da chiavals et rivats in circa mezdy in *Ens*. Stats sur not (in quella cità) et lura partits il marcurdy 5 sett. sün la chiarra et rivond intuorn las 12 a *Steyr*, üna cità cun bleras fabricas et ün bel zardin. La giövgia e venderdy rivats a *Weyer* fond uschè 2 statius. Als 10 rivats sot la plövgia a *Leoben*, cità cun blers praschuners, ingio es ngü segnà l'armistizi taunter l'Austria et il general Bonaparte. Tras *Brug* (*Bruck*) cun üna ferma forteza e *Frohnleiten* eschen ngüts ils 13 settmb. la saira con plövgia in *Graz*.»

Dal sogiuorn a *Graz* illa dürada da strusch tschinch mais gnina infuormats impustüt tras ils ulteriurs algords da decan Jachen Valentin e da seis ami Luzius Pol. Valentin fa resortir qua la granda differenza tanter l'ambaint in *Tirol* e quel da cuntrada früttaivla illa *Steiermark*, ingio eir la populaziun dà perdüta da tuot ün oter spiert i'l inscunter culs exiliats. Qua chattan els incletta per lur pusiziun, interess per quai chi passa our aint il muond ed eir amicizcha cun blers abitants da la cità. Las restricziuns, a las qualas els eiran stats suottamiss ad *Innsbruck*, sun dal tuot eliminadas. Ingüna controlla da la pulizia sün lur spassegiadas in cità e contuorns, e neir ingün as masdar

aint plü davart da la Regenza interimala a Cuoira chi intant eira gnüda rimplazzada là dal *Cussagl da prefectura*, la nouva executiva in Grischun. Els han la pussibilità da discuorrer libramaing culla populaziun, frequentar l'università da Graz, las bibliotecas ed il teater, e pon eir tgnair cult protestant in üna sala missa a lur disposiziun aint il anteriur collegi dals Jesuits. Perquai demuossan ils Grischuns granda simpatia eir per las autoritats dal nouv lö d'avdanza e piglian greiv cumgià da quel, cur cha al principi da favrer 1801 batta per els l'ura da la deliberaziun. In conseguenza da l'armistizi tanter la Frantscha e l'Austria a Parsdorf, ils 15 da lügl 1800, eira quaista repatriaziun vairamaing fingià in ferm retard. Ma a la fin da schner da l'an seguint eiran eir las differenzas ill' interpretaziun da quel contrat in regard al Grischun finalmaing levadas. Ils 6 da favrer sun els partits da Graz cun escorta militara in direcziun da *Marburg—Klagenfurt—Lienz*, arrivand darcheu ad Innsbruck ils 20 favrer. Per viadi es gnü relaschè ün dals deportats, il commerciant Alexander Laurer da Cuoira, chi avaiva affars a Triest. Ad Innsbruck han els chattà lur cumpagns restats inavo là l'utuon passà, ed insembel hana cuntinuà il viadi vers chasa, ingio els sun arrivats al cumanzamaint da marz. A *Delfs* as han separats quels chi pigliaivan la via sur Danuder vers l'Engiadina, intant cha'ls oters sun tuornats *sur Reute* sül istess traiget ch'els avaivan tut ün an ed ot mais avant per ir ad Innsbruck. Legiain perquai eir alch cha l'ultim dals relataders sa dir da seis temp da deportaziun ad Innsbruck e Graz:

*Decan Luzius Pol*⁷

Seis algords da l'exil ad Innsbruck sun per bainquant plü favuraivels co quels da Valentin. El resainta main las restricziuns, a las qualas els sun stats suottamiss là e manzuna eir la part positiva da lur sogiuorn in Tirol. Pol ha qua probabel per la prüma jada in sia vita occasiun da's dedichar inandret a seis stüdis in botanica, fisiologia,

⁷ Rav. Luzius Pol, da Malix e Schlarigna, nat ils 29 marz 1754, sinodal 1772, min. a: Schuders 1772—75, Luzein 1776—90, Fläsch 1792—99, ostagi in Austria 1799—1801, sainza pravenda a Neuwied al Rain 1801—03, a Malix 1803—04, darcheu a Luzein 1804—14, sainza pravenda 1814—23, a Fideris 1823—28, mort a Fideris ils 2 da favrer 1828. Pol es ün dals predichants grischuns ils plü früttaivels da seis temp cun sias publicaziuns our da la scienza natürala, pauraria ed economia publica, scopür d'ün nouv Uorden sinodal da l'an 1807.

patologia ed anatomia, las ciencias chi al stan a cour. Cun P. Placidus, ils ravarendas Mattli Conrad, Conradin ed oters fa el perquai richa-maing adöver da l'occasiun sporta in quella cità, da frequentar cuors a l'academia d'Innsbruck per schlargiar sias cugnuschentschas. A la fin d'üna part dals cuors es el dafatta in cas da far examens là, e quai cun grand success. A Graz cuntinua'l ils stüdis ed as specialisescha eir in oters rams ch'el plü tard metta in pratcha per realisar las argianaturas in Partens e promover la paura da muntagna. El es forsa ün da quels chi han gnü da patir il plü ferm da tuots da la deportaziun cun la perdita da sia pravenda a Fläsch e blers dischagremaints in conseguenza da quella per sia famiglia e pusiziun. E listess chatta el a l'occasiun da la sinoda a Malans, l'an 1801, ils plets marcants per balchar seis collegas, cur cha rimprovers vers singuls per fals commiss vers el, staivan in dumanda:

«Chars frars, invlidai quia achüsaziuns indegnas da nossa vocaziun! Cuschidrai eir l'occasiun offerta dal bun Dieu a quels chi sun gnüts deportats, da retschaiver bler bön in lur ura d'abandun. Nun avaina pudü scuntrar là tants umans bainvugliaints chi'ns han assistü ingio ch'els pudaivan e faivan tuot lur pussibel per schligerir nossa sort? Amiczchas dürablas ed arcugnuschentscha ans collian cun els per tuot nossa vita. Ed avessan nus d'invidar la magnifica cità da Graz cun seis abitants uschè amiaivels chi'ns han dat tant'occasiun dad imprendir alch dad els cun schlargiar nos savair ed inrichir nossas experienzas da la vita? Per mai es statta quaista deportaziun ün regal da Dieu, per il qual eu l'ingrazch da tuot cour.»

*

A no umans d'ün oter secul ans paran ils algords dals deportats grischuns alch da passà per nos temp. Els giaschan dalösch davo no. E tantüna stuvaina far noss impissamaints cun Rudolf Jenny in sia Istorgia da l'archiv da stadi grischun, ingio el manzuna la parallela da las deportaziuns dal temp da l'Evetica cun quai cha no avain sveslet e dudi dals champs da concentraziun i'l 20avel tschientiner e dal terrorissem in noss dis. Esa d'vantà meglder cun tuot ils progress da la tecnica e la cretta in ün muond perfet da l'avegnir chi asgüressan per adüna seis drets a l'uman? *Qua stuvaina cunfessar cun turpchentscha, cha l'as laschar sün l'infallibilità da l'ideal classic per nossa vita, sco*

ch'el vain pretais d'esser degn da fai davart d'üna scienza naïva, es amo dalöntschi d'avent da gnir realisà.

Per glivrar laschaina sieuer quia

*4. La glista dals deportats ad Innsbruck e Graz
tenor P. Genelin e rav. Conradin*

Nom e lö da derivanza	Spaisas da l'erari austriac
1. Allemann, Martin, v. landamma, da Tschappina	212 fl. 54 cr.
2. Ardüser, Johann, da Peist (relaschè ad Innsbruck in settember 1800)	154 fl. 24 cr.
3. Arpagaus, Gion Gieli, v. mistral, da Rueun	217 fl. 30 cr.
4. Bassoli (Wassali), Daniel, da Cuoirà (relaschè prob. 1799)	162 fl. —
5. Bavier, Christian, predichant, Cuoirà	203 fl. 49 cr.
6. Bavier, Johann, «Oberzunftmeister», Cuoirà	174 fl. 10 cr.
7. Bavier, Nicolaus, Cuoirà	213 fl. 22 cr.
8. Bavier, Joh. Baptist, Cuoirà (gnü sco praschuner ad Innsbruck in november 1799)	203 fl. 09 cr.
9. Bazzigher, Giovanni, Vihsavraun	201 fl. 34 cr.
10. Bergamin, Gion, da Schluein	226 fl. 01 cr.
11. Bernhard, Johann, abolt, Mastrilserberg (mütschè d'Innsbruck in avuost 1800)	131 fl. 14 cr.
12. Bernhard, Paul, «Statthalter», da Tain (Wiesen)	216 fl. 50 cr.
13. Birani (Pirani), Niculò, da La Punt (relaschè in settember 1800)	— —
14. Blumenthal, Gieri, v. mistral, Villa	214 fl. 54 cr.
15. Boner, Bernhard, dr. med., da Malans, meidi a Cuoirà	203 fl. 48 cr.
16. Buol, Otto Paul, da Bravuogn	201 fl. 34 cr.
17. Büsch, Simeon, da Tavo (Biäsch?)	198 fl. 22 cr.
18. Cabrin, Christian, «Werkmeister», da Glion	230 fl. 51 cr.
19. Cadalbert, Theodollus, scrivant, da Siat (mütschè d'Innsbruck in avuost 1800)	181 fl. 12 cr.
20. Cagienard, Gion Antoni, mistral, da Sumvitg	208 fl. 44 cr.
21. Columberg, Gion Giusep, v. mistral, da Morissen (mütschè d'Innsbruck in avuost 1800)	168 fl. 12 cr.

22. Camenisch, Gieri, landamma, da Sarn (relaschè ad Innsbruck)	122 fl. 52 cr.
23. Caprez, Anton, da Trun ⁸ (mütschè davent d'Innsbruck in avuost 1800)	144 fl. 34 cr.
24. Casutt, Pieder, Falera (mütschè davent d'Innsbruck in avuost 1800)	174 fl. 22 cr.
25. Claglùna, Jonpitschen, v. mastral, Ardez (relaschè ad Innsbruck in favrer 1801)	211 fl. 50 cr.
26. Conrad, Mattli, ravarenda, dad Andeer	226 fl. 27 cr.
27. Conradin, Jachen, ravarenda ⁹ , da Sent	153 fl. 58 cr.
28. Coray, Benedetg, da Sagogn	225 fl. 03 cr.
29. Coray, Ulrich, da Vuorz (probabel relaschè ad Innsbruck settember 1800) ¹⁰	95 fl. 24 cr.
30. Corvin, Schimun, ravarenda, da Ramosch	221 fl. 15 cr.
31. Fischer, Joh. Jacob, «Ratsherr», da Cuoira	198 fl. 24 cr.
32. Florin, Peter, «Statthalter», da Clostra	207 fl. 10 cr.
33. de Flugi, Benedict, da San Murezzan (relaschè ad Innsbruck in november 1800)	102 fl. 51 cr.
34. de Flugi, Constantin, da San Murezzan	222 fl. —
35. Flütsch, Kaspar, da Luzein-Pany (cuignà da rav. L. Pol)	206 fl. 51 cr.
36. Fratschöl, Nuot Barth, dad Ardez	235 fl. 49 cr.
37. Fritschun (Frizzoni), Gian Chasper, da Schlarigna (relaschè settember 1800)	— —
38. Fuchs, Johann, da Trimmis (mütschè davent d'Innsbruck in avuost 1800)	196 fl. 33 cr.
39. Gadina, Antonio, da Chasatscha in Bergiaglia (relaschè ad Innsbruck, settember 1800)	— —
40. Gallin, Ambrosio, chapitani, da Mon	200 fl. 31 cr.
41. Gianaz (Jenatsch), Antoni, da Puntraschigna (relaschè ad Innsbruck settember 1800)	178 fl. 28 cr.

⁸ Plazi Genelin remarcha in seis register dals ostagis Trun sco lö da derivanza da Caprez, intant cha Conradin il lascha provgnir da Tamins (o plütost da Trin).

⁹ Lö da derivanza pro Genelin: Schleins (Tschlin), quai chi'd es fos e probabel be tut dal register fat ad Innsbruck chi eir pro oters noms nun es exact cun laschar figüar suvent be la derivanza our da la vallada dals deportats.

¹⁰ Vair la charta da rav. Joh. Leonhard da Vuorz a la Regenza interimala a Cuoira, Archiv chantunal B 1237, culla supplica da deliberar trais vaschins da seis cumün.

42. Hitz, Anton, da Clostra	207 fl. 09 cr.
43. Jacquin, Joh. Conradin, da Haldenstein (mütschà d'Innsbruck avuost 1800)	144 fl. 34 cr.
44. Jörimann, Melchior, chapitani, da Tamins	203 fl. 49 cr.
45. Johanni, Andreas, da Jenins (arrivà plü tard sco praschuner e relaschà)	— —
46. Jörg, Thomas, mistral, da Domat	239 fl. 25 cr.
47. Keller, Johann Heinrich, da Bonaduz	226 fl. 55 cr.
48. Könz (Chönz), Duri, ravarenda, da Guarda a Stampa	209 fl. 15 cr.
49. Laurer, Alexander, commerciant, da Cuoir a Triest	198 fl. 34 cr.
50. Luzzi, Jon, da Tschlin, ravarenda a Puntraschigna (relaschà settember 1800)	— —
51. Marti, Heinrich, «Statthalter», da Malans	200 fl. 07 cr.
52. Marx, Martin, ravarenda, da Malix	197 fl. 42 cr.
53. von Moos, Christian, da Malans	198 fl. 34 cr.
54. Mündli, Andreas, da Majavilla	207 fl. 19 cr.
55. Nadig, Josua, da Tavo	201 fl. 12 cr.
56. Nesemann, Johann Peter, professor a Cuoir	203 fl. 48 cr.
57. Palmi, Nicolò, da Tain (Wiesen), ravarenda a Tavo	204 fl. 22 cr.
58. Piccoli (Pitschen), Christian, v. podestà, d'Andeer (relaschà 1800)	166 fl. 54 cr.
59. Planta, Albert, general, Cuoir	204 fl. 52 cr.
60. Planta, Peter Conradin, ambaschadur, da Zuoz a Cuoir	60 fl. 22 cr.
61. Planta, Peter, Cuoir	220 fl. 28 cr.
62. Ploon, Joachim, dad Igis	228 fl. 25 cr.
63. Pol, Luzius, da Malix e Schlarigna, rav. a Fläsch	203 fl. 48 cr.
64. Raschein, Florian, landamma, Malix	192 fl. 27 cr.
65. Raschein, Johann, da Malix	190 fl. 28 cr.
66. Risch, Paul sen., cusglier da cità, Cuoir	203 fl. 48 cr.
67. Risch, Paul jun., Cuoir (mütschà d'avent d'Innsbruck in avuost 1800)	162 fl. —
68. Schatz, Christian, da Zizers	243 fl. 45 cr.
69. Schwarz, Johann Calep, v. president da cità, Cuoir (relaschà ad Innsbruck 1799)	41 fl. 19 cr.
70. Sigron, Franz, da Chastè	228 fl. 28 cr.
71. Spargnapani, Giovanni, chapitani, da Castasegna	226 fl. 29 cr.

72. à Spescha, P. Placi, muong benedictin, da Trun a Mustér	444 fl. 55 cr.
73. Steinhauser, Gion Rudolf, v. mistral, da Sagogn	224 fl. 36 cr.
74. Stupan, Chasper, ravarenda ad Ardez (relaschè 1800 ad Innsbruck)	175 fl. 14 cr.
75. Tanner, Joh. Ulrich, «Werkmeister», da Majavilla	197 fl. 19 cr.
76. Tanner, Tobias, da Majavilla (gnü sco praschuner ad Innsbruck)	— —
77. Täscher, Joachim, dad Igis	235 fl. 44 cr.
78. Thomas (Tumasch), Gudench, da Lavin, ravarenda a Clostra	204 fl. 51 cr.
79. Trepp, Martin, da Splügia (praschuner illa fortezza Spielberg)	623 fl. 15 cr.
80. Trippi, Gregorio, da Brusio (relaschè 1800 ad Innsbruck)	202 fl. 21 cr.
81. Tscharner, Joh. Baptist, v. «Bürgermeister», Cuoirà (relaschè plü bod?)	41 fl. 18 cr.
82. Valentin, Jachen, da Ramosch, rav. e prof. a Jenins	220 fl. 03 cr.
83. Vieli, Gieri Anton, da Cumbel, meidi e v. adm. dal chastè a Razèn	203 fl. 48 cr.
84. Wecker, Gieri Giusep, v. mistral, Andiastr	222 fl. 45 cr.
85. Willi, Gion, da Domat (relaschè plü bod ad Innsbruck)	162 fl. —
86. Wolf, Kaspar, v. landamma, Vaz suot	228 fl. —
87. Wieland, Joannes, v. sindicatur, da Scuol (relaschè plü bod?)	— —
88. Pinösch, Jon, dad Ardez, paur (relaschè plü bod ad Innsbruck)	— —
89. Berchtold, Johann, stampadur a Marschlins (mütschè d'Innsbruck)	— —
90. Coray, Risch, da Vuorz (gnü sco praschuner ad Innsbruck e relaschè probabel plü bod)	— —

Rav. Jachen Conradin remarcha amo in seis manuscrit eir la se-
guainta derivanza dals deportats:

Da la Lia Grischa	26
Da la Lia Chadè	47
Da la Lia da las X Drettüras	17
Dal pajais sudet Vuclina	16
In tuot	106

Funtanas

a) in manuscrit:

- Ardüser Johann, Kurze Übersicht der in Bünden erfolgten Entführung von Geiseln (1799), Archiv chantunal B 1540/15
 Conradin Jachen, Algords dal temp d'exil, Archiv chantunal B 85
 Leonhard Johann, Bittschrift für Freilassung von drei Bürgern aus Waltensburg, Archiv chantunal B 1237
 Pol Luzius, Sechs Briefe an einen Freund und Amtsbruder, Archiv chantunal B 760/7
 v. Salis Heinrich, Kopie eines Schreibens an General Moreau, Archiv chantunal B 729/23
 à Spescha P. Plazidus, Beiträge zur Geschichte der rätischen Sprache, Innsbruck 1800, Archiv chantunal A 725
 Vieli Georg Anton, Tagebucheintragungen aus dem Exil, Archiv chantunal B 348

b) publicaziuns:

- Alig Oscar, Georg Anton Vieli, Lebensbild, Jahrbuch HAG 1934
 Genelin Placi, Die Bündner Geiseln in Innsbruck, Innsbruck 1900
 Hager-Pieth, Gedenkschrift für P. Plaz. à Spescha, Chur 1930
 Pieth Friedrich, Ein Schreiben von Luzius Pol, Bündner Monatsblatt 1941
 Pieth Friedrich, Bündner Dokumente in Innsbruck, Bündner Monatsblatt 1949
 Planta Peter Conradin, Geschichte von Graubünden, Bern 1892
 Valentin Jakob, Deportation der Geiseln nach Innsbruck, Bündner Monatsblatt 1945, 9/10
 Zimmerli Jacob, Dekan Luzius Pol, Schiers 1923

Historia dalla pleiv da Morissen

II. Part*

da sur Felici Maissen

Cuntegn

I. Ord il temps medieval

II. Las schlatteinas

1. La schlatteina «de Morissen»
2. Ord igl anniversari da Pleiv
3. Ord autras fontaunas
4. Ord ils cudischs parochials
5. Dretg da burgheis

III. La baselgia veglia

IV. La baselgia nova (1867/68)

1. Preparativas
2. Co nos vegls baghiavan
3. Consecraziun — dedicaziun
4. Restauraziuns ed acquisiziuns

Fontaunas e litteratura. Scursanidas

ACC	Archiv cantunal Cuera
AcM	Archiv communal Morissen
ApM	Archiv parochial Morissen
ApV	Archiv parochial Vella
AEC	Archiv episcopal Cuera
BM	Bündner Monatsblatt
BUB	Bündner Urkundenbuch
HBLS	Historisch-biographisches Lexikon der Schweiz, 1920—27
JHGG	Jahresbericht der historisch-antiquarischen Gesellschaft von Graubünden

Autra, meins savens citada litteratura sesanfla en siu liug in extenso.

* L'emprema part ei cumparida en las Annalas SRR annada 90, 1977, pg. 153—173, sut il tetel: La pleiv sco institut da beneficenza ed emprest.

I. Ord il temps medieval

La historia medievala dil vitg al pei dil Mundaun sespiarda el stgir dalla epoca. Mo sporadicamein engartan ins fastitgs documentars, che dattan neu sulettamein zacontas notizias senza connex. Las pli veglias novas da Morissen ch'ins anfla dateschan dil 12. tschentaner.

Il num dil vitg Morissen cumpara ellas scartiras dil temps miez en zun diversas variantas: Moraizen, Muraizen, Mureizen, Mureizens, Moreissens, Mureiscen, Mureinsene, Moreinze, Morainscens el 12—14 tschentaner ed el 15avel: Muriesse, Muriessen, Moreiscenz, Marayssen, Morayschen, Mayrasens, Morayscen, Murayssen, Moriessen e 1552 Murysen ed entuorn 1600 finalmein Morissen.

Tallas fuormas regordan memia bein alla carteivla, probabla *derivonza* da Mauritius, Murezi, analog a San Murezzan da «ad Sanctum Mauritium».¹ Il sogn marter Murezi dalla legiun thebaica, morts entuorn 280/300 sper Agaunum, ha prest gudiu gronda veneraziun. Il cult da quei sogn ei penetraus rapid e lunsch per la Europa entuorn, purtaus da dinasts, da nobels, dad uestgs e da muntgs.² Gia baul ei la veneraziun dil sogn arrivada ord il Valleis-sut en las vals reticas e principalmein en Lumnezia. Cheu eis *el* daventaus il patrun dalla vallada e buca s. Vintschegn, il sogn titular dalla veglia parochiala dalla val a Pleiv. Cheu eis el da zaheias enneu vegnius prius si el sgil dalla dertgira e restaus lièn entochen oz. La caplutta da s. Murezi alla entrada dalla Lumnezia sura vegn numnada gia egl urbar carolin dil 9. secul. Il sanctuariet vegneva frequentaus stediamein da processions ord l'entira val, tochen entuorn ils 1900.³ Il prenum Murezi ei en Lumnezia scol paun da mintgadi.

Ton igl uestgiu da Cuera sco era il capetelatedral possedevan *beins* en Lumnezia. Cheu veva igl uestgiu ni la «Baselgia da Cuera» tschun cuorts migiuralas (Meierhöfe) e funs dividi en 27 muns (Huben).⁴ A Morissen possedeva igl uestgiu in mun ni ina culegna, num-

¹ A. Schorta, Rätisches Namenbuch, tom 2, 1964, pg. 763

² Compareglia Lexikon für Theologie und Kirche VII, 1962, pg. 195

³ E. Poeschel, Kunstdenkmäler Graubündens IV, 1942, pg. 150 s.

⁴ J. C. Muoth, Zwei sogenannte Ämterbücher des Bistums Chur aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts, en JHGG 27, ann. 1897, pg. 153

nada «colonia de Camafroen ze Muriessen gelegen», in outra numnada Sarnays «item die Hueb genant colonia de Sarnaeyes, och ze Muriessen gelegen», ed aunc ina tiarza part d'ina tala numnada de Ca Goeri: «Item ain drittail der Hueb genant colonia de Ca Goeri, och ze Muriessen». Sco patrun feudal resp. massèr ni vasal ha igl uestgiu designau igl onn 1389 Rudolf de Blumenthal, numnaus Veten.⁵ Medemamein ha igl uestgiu surdau al Simplicius de Humerein ni Sanplätzi — probabel eis ei quel da Harmarins sil hof dado Porclas — «I peciam agri sura Muriessen», pia in funs sur Morissen.⁶

Igl onn 1393 ha il capetel catedral da Cuera, numnadamein prevost catedral Rudolf de Werdenberg-Sargans († 1440) e Rudolf von Trostberg, decan († 1420)⁷ vendiu a «Symon von Tauna von Muryessen» (Fontauna, Fontana) la mesadad da sia culegna (Hube) a Murissen, la quala ins numna la «Hub von Tauna», la quala part ha rendiu entochen ussa mintg'onn 20 bratscha «teila nunfullada e da quintar mintga bratsch 7 schillings mailisch» (die Hub von Tauna, so uns und unserem Capitel gehört und die uns bisher auf diesen halben teil jährlich ertragen hat 20 Ellen ungewalkten Tuchs, für je eine Elle 7 Schilling mailisch). Il capetel ha vendiu quella part cun casa e cuort, prau e clavau, via e senda, cun funs e pastira, lenna ed aua e tut. Dau da s. Gieri a Cuera 1393.⁸

Las *relaziuns* cun *Surcuolm* s'annunzian gia bien e baul tras dispetas. Surcuolm auda geograficamein tier Sursaissa e formava era dil temps carolin, tenor urbari imperial (831 c.) culla cuort Supersaxa/Sursaissa, ensemien cullas cuorts ordentuorn cul temps occupadas da Gualsers, in vischinadi (Markgenossenschaft)⁹. Tenor urbari dil capetel catedral cumpara denton a Murissen ina taviarna gia el 12. tschentaner, cun dabia contribuziuns cun indicaziuns ad in pulitamein viv traffic naven dalla Lumnezia a Sursaissa.¹⁰ Quellas relaziuns culla Lumnezia pon era ver effectuau, che Surcuolm ei pli tard (cura?) seligiaus cul cumin da Lumnezia. Entuorn 1470 consisteva Surcuolm ord siat cuorts: Marschaga, Permaniga, Furzaniga, Lutterenga, Puntenga, Dulenga,

⁵ Sco rem. 4, pg. 160

⁶ Sco rem. 4, pg. 161

⁷ Chr. Mod. Tuor, Reihenfolge der residierenden Domherren zu Chur, JHGG 34, 1904, pg. 16 s. e 30

⁸ ApM A 1, n. 1

⁹ HBLS V 291

¹⁰ E. Poeschel, Kunstdenkmäler Graubündens IV 1942, pg. 200 s.

Pifferscher Hof¹¹. Quellas siat cuorts ein seunidas entuorn 1630 ad in vischinadi per sesez, vevan denton alps e pastiras communablamein cun Morissen. Il vischinadi veva primarmein mo il num Sur Cuolm, sur il cuolm «über den Berg», viu dalla Lumnezia anora. Il num Neukirch para dad esser vegnius per el 18. tschentaner en moda.¹²

Buns cunfins fan buns vischins. Mo gest la pasculaziun communabla ha caschunau liungs e grevs viriveris, ils quals ein la sera da S. Gieri ils 23 d'avrel 1480 vegni liquidai entras ina sentenza da cumpromiss tras ils derschaders Hertli de Capol, Guglielm Martin de Lumerins, Durisch de Mont, Janett Schmid, Clau e Bernard Nutt, denter il vischinadi da Morissen ed ils vischins «dils Meierhofs sil de Sursaissa». Omisduas parts s'obligheschan da «star tier quei ch'ils numnai derschaders decidan, per els e per lur vegnentsuenter», numnadamein:

- «1. Pervia dallas nuorsas. Il numnai hofs dueien puder catschar e pascular lur nuorsas mintga primavera sin ils praus dils vischins da Morissen tochen otg dis avon calonda zercladur, cura ch'ins va per ordinari ad alp. Igl auter temps, tochen ir ad alp dueien ils «maiers» dils hofs schurmegiar cun lur nuorsas ils numnai praus da Morissen. Bein pon els catschar lur nuorsas tochen cargar ad alp sin la pastira sut, mo senza donn als da Morissen ni a lur praus ni a lur Bual.
2. Arriguard la biestga schetga. Ils maiers dils hofs e lur vegnentsuenter dueien puder catschar lur atgna biestga a Morissen duront la stad, schi bia e ton sco els enviarnan, mo buca biestga jastra, era buca tiers malsauns, ni da quels als quals la corna ei resgiada giu. Ils pasters da Morissen dueien pertgitar la biestga sco da vegl enneu. Ils maiers dils hofs ein persuenter obligai da dar annualmein per scadin biestg als pasters ina curtauna graun per pagaglia. Era dueien ils maiers e lur vegnentsuenter schar ora sez la biestga a Morissen sera e damaun ed era metter en els sez e possi Morissen quei buca impedir. Fan ils tiers donn e vegnan pindrai, sche sto il proprietari, cura ch'el vegn visaus, pagar tenor usit a Morissen. Duessan ils numnai maiers dils hofs buca anflar nuegls ni bofs a Morissen, sche pon els senezegiar d'in sulom sur la casa da Rudolf

¹¹ AcM A 1, documents n. 1, 1480

¹² E. Poeschel, *Kunstdenkmäler Graubündens IV*, pg. 202 s. e HBLs V 291

silla pastira, cun far sur quel in tetg sco basegns damondan per lur tiers e schar quels en ed ora tras lur fumegls e fumitgasas. Sche in tier ni l'auter vegn pindraus per haver fatg donn e negin da Morissen less quel spindrar, sche po quel che ha pindrau schar saver tras in agen bot a Sursaissa per casa e per hof, nua ch'ils tiers appartegnan e sto vegnir pagau tenor usit da Morissen e ha per scadin viadi d'avisar 1½ plapart¹³ pagaglia.

3. Sin pretender da Morissen, da puder ir mintga primavera treis dis cun lur biestga giu els numnai Meierhofs, suonda la sentenza: Ils vischins da Morissen e lur vegnentsuenter dueien mai puder ir pliengiu che tochen sin il plaun (Boden) ni proprietad da Pfiffers. Mintga atun duei il funs, ni beins vegnir schurmiaj tochen sogn Michael, sco era suenter, schiditg sco basegns damondan.»¹⁴

Ord quella cunvegnientscha vesan ins era enten tgei la dispeta consisteva. Mo buca ditg suenter ha ei dau ina altra rabantscha cun *Luven*. Quei vischinadi selamentava ch'ils da Morissen tolereschien buca ch'els mondien cun lur muntaneras tras lur pastiras per arrivar en lur alp sil Mundaun. La dispeta ei lura vegnida decidida tras la dertgira d'appellaz dils 15, a Trun il mars 1496. Ins ha decidiu che Luven hagi il dretg da haver via en sia alp sil Mundaun e quei naven da sia pastira atras la pastira da Morissen e da leu ella alp da Luven e quei per «glieud e tiers, per ir e turnar». Quei dueigi era valer per cass che l'alp da Luven stoppi vegnir descargada duront la stad pervia da malauros. La via sto denton Luven mantener. — La brev da contract ei vegnida fatga sut cualigia Hug Gaudenz de Lumerins, il qual ha supplicau il mistral regent dalla Cadi, Gion Riedi da sigillar la brev cul sigil da cumin dalla Cadi.¹⁵

El document tudestg secloma quei mistral regent da 1496 Hans Rüdy. Cun quei num sa la gliesta dils mistrals dalla Cadi vegnir amplificada cun in niev num, entochen ussa buca ensconuscent.¹⁶

¹³ Ina muneida

¹⁴ AcM A 1, documents 1480 — n. 1. In extract da quei document sesanfla era egl ACC, regests da vischnauncas n. 53. Il text citau cheusura ei tenor ina translaziun dil 19. tschentaner admissa agl original.

¹⁵ AcM A, documents . . . A 3, act da 1496. Regest era en ACC, regests da vischnauncas n. 53

¹⁶ Comp. la glesta dils mistrals dalla Cadi en Glogn 1944 ann. 18, pg. 89

II. Las schlatteinas

1. La schlatteina «de Morissen»

Sco pli veglia, documentada schlatteina a Morissen menziunescha Giachen Hasper Muoth en siu vast sboz per ina historia Grischuna, denter ils dinasts e cavaliers, resp. possessurs da segneradis pigns dil temps aultmedieval era la schlatteina «de Morissen» e quei ensemen culs signurs lumnezians, numnadamein: «die Ritter von Almarins und Morissen, die Ritter von Lombrein und von Oberkastels.» Datums persuerter numna igl autur denton buc.¹⁷

Gia igl onn 1210 cumpara documentarmein in representant da quella schlatta, in «Ulricus de Mureizen» e quei sco perdetga dad ina cumpra, resp. d'in brat da beins denter igl uestg da Cuera ed igl avat da S. Gagl. El figurescha cheu sco perdetga da vart digl uestg ensemen cun il prevostatedral Udalricus de Sacco (Ulrich de Sax † 1227)¹⁸, cun Conrad von Aspermont, canoni Genzo e cun zacons auters nums da noblezia.¹⁹

Egl anniversari da Pleiv, scret 1443, cun siu tschep da nums pli vegls che quei datum²⁰, cumparan divers dalla schlatta de Morissen: Heinrich e sia consorta Mauricia, Heinrich de Morissen e sia dunna Clara e feglia, Wilhelm de Morissen e Gertvig de Morissen e Berthold, sco suonda:

«Anniversarium Hainrici de Morissen et uxoris suae Mauriciae, qui reliquerunt IV ex prato eorum . . . dicto Lunga Paleu . . .»²¹

«Anniversarium Hainrici de Moriessen et uxoris suae Clarae et filius eorum Bertholdus et uxoris suae Fumiae et fillius eorum Clemens et frater suus Haintz et Wilhelmus et Hainricus et Haintz filius Hainrici et uxor sua Regula. Reliquerunt j sextarium grani ex domo et solamine Bertholdi de Morissen.»²²

«Anniversarium Ursulae filiae Germani qui fuit filius Wilhelmi de Morissen, quae reliquit . . .»²³

¹⁷ BM 1945 pg. 267

¹⁸ Chr. Mod. Tuor, Domherren JHGG 34, 1904, pg. 13

¹⁹ BUB II, 1973, pg. 47

²⁰ Sur digl anniversari da Pleiv comp. G. G. Mersseman, Der liturgische Kalender des Pleiver Anniversars, en Festschrift Oskar Vasella, 1964, pg. 198 ss.

²¹ AcV, Anniversari da Pleiv da 1443, pg. 22 v

²² Sco rem. 21, pg. 41 e Ischi, 50, 1964, pg. 44

²³ Sco rem. 21, pg. 43

«Anniversarium Margarethae uxor dicti Gertwici de Moriessen cum filio suo . . . qui reliquerunt . . . ex agro su eorum . . .»²⁴

Ord il *Necrologium Curiense*, igl anniversari da Cuera, emprendin nus d'enconuscher ils cavaliers, frars Ulrich de Morissen 1210, Rudolf e Herman de Morissen. Rudolf de Morissen era ministerial digl uestgiu de Cuera ed ei morts ils 18 da zercladur 1289. Sia dunna Adelheid ha testamentau al capetel catedral ina summa per la compra d'in allodium. La domina Flora, dunna da Herman de Morissen, ha fatg si alla catedrala in tunical (unum Tunicale). Plinavon cumparan cheu aunc ina Adeletta de Morissen, sco era in Erhard ed in Simon de Morissen. Wolfgang Juvalta, igl editur digl anniversari da Cuera 1867 numna ils «De Morissen» ina famiglia ministeriala digl uestgiu da Cuera ord la Lumnezia, che cumpara darar».^{24*} Muoth conferma: «Els eran senza dubi vasals digl uestgiu.»^{24**}

Il plevon da Pleiv, sur Rest Mattias Rensch, che ha pastorau cheu da 1894—1906, ha nudau alla pagina 4 digl anniversari da Pleiv ils curdai Lumnezians alla battaglia dalla Tgalavaina 1499, sco el remarka expressivamein: «sco jeu hai retschiert ord in rodel». Cheu figureschan treis nums che pudessan esser da Morissen, numnadamein: Rudolf Thriaca, Gion Giel Riedi e Gion Schamun de Morissen. Il davos ei pia segir da Morissen, schebein el ei in ord la schlatteina «de Morissen» ei buca segir, essend ch'ei vegn savens scret mo prenums ed il liug. Il Thriaca pudess era esser da Morissen, la schlatteina vegn leu avon gia baul e duront tschentaners. Schebein il Riedi ei da Morissen, less jeu buca garantir.

2. Ord igl anniversari da Pleiv

Montalta. Sur dils «Montalt en Surselva» ha prof. Gieri Giusep Montalta publicau in studi critic bein documentau.²⁵ Dalla sromaziun da quella famiglia da baruns e nobels scriva igl autur: «Ton constat pia che pliras generaziuns dalla famiglia de Montalt havevan existiu a Morissen ed eran mortas tochen 1443. E quei ei perfin lu segir,

²⁴ Sco rem. 21, pg. 44 v.

^{24*} Wolfgang Juvalta, *Necrologium Curiense*, 1867, pg. 60, 63, 95, 172

^{24**} J. C. Muoth, *Zwei Ämterbücher des Bistums Chur*, pg. 155

²⁵ Ischi, 50, 1964, pg. 29—83

sch'ins risguarda sulettamein il «dominus Ulricus de Montalt» e ses tschun affons. Aschia ston ins acceptar il fatg, ch'ei existeve gia dil temps dils baruns Heinrich II. e Simon III. de Montalt, era a Morissen ina famiglia nobla de Montalt.»²⁶ Il menziunau Ulricus de Montalt cumpara egl anniversari da Pleiv cun in anniversari per el e sia consorta Anna. Medemamein han ses tschun affons: Hermann, Heinrich, Urschla, Onna e Margreta ina messa perpetna sils 18 d'uost. Persuenter han els fatg si duas mesiras (curtaunas) graun giud lur èr a Padrus.²⁷ La famiglia Montalta ha dapli lu existiu a Morissen nun-interrutamein tochen oz, sco in anniversari da pli tard²⁸ ed ils cu-dischs da baselgia dattan perdetga.

Tenor il tschep vegl dallas messas fundadas a Pleiv d'avon 1443 deva ei a Morissen aunc las suondontas schlatteinas:

De Marschaga. «Item Henisch de Marschaga hatt zu seiner Seel Heil willen ein Juchart Acker ze Kussnaus . . .» (pg. 2.)

[*De*] *Castelberg.* «Durisch caste Berg de Morissen reliquit anniversarium . . . quatuor steria grani ex agro qui vocatur nirastetz²⁹ una arradira.»

De Caduff. «stosst an Duff de Caduff ad vallem Valeschga»³⁰ (pg. 30 v).

De Castrisch. «Anniversarium . . . Otto de Castris . . . ze Morissen.» (pg. 31 v.)

De Taverna. «Anniversarium Hainrici de Taverna . . .» (pg. 34.)

De Strada. «Anniversarium Alberti de Strada et uxoris et Hainricae filiae eorum, reliquerunt . . . in Morissen . . .» (pg. 35.)

[*De*] *Blumenthal.* «Anniversarium . . . advocati de Blumentall, reliquit pauperibus largam et plebanis . . . ex una arradira agri pedenatscha . . .» (pg. 37.)

De Gachurizuns. [?] «Anniversarium Angretae [Margretae?] uxor Wilhelmi de Gachurizuns et Elizabet mater Wilhelmi, reliquerunt . . . ex una ziferia [= tschavera] agri in Avillöl ze Morissen.» (pg. 27.)

Peder. «. . . Zu wissen sei menniglichen dass der Erber Lorin Jan Päder von Morissen hat gelassen durch seinen und seiner hausfrau und

²⁶ Ischi 50, 1964, pg. 45

²⁷ Anniversari da Pleiv, pg. 31 v e 32 e Ischi 50, 1964, pg. 43 s.

²⁸ Sco 27, pg. 7 v, scartira dil 17. tschentaner

²⁹ Forsa Niraschtz sco en Rätisches Namenbuch I, 1939, pg. 48

³⁰ Val Valeschga, Rät. Namenbuch I, 1939, pg. 48, oz Val Vallesa

Bruder Seelenheil willen dritthalb viertel Korn zu einer ewigen Jahrzeit, der Pfarrer mit seinem Capelon jährlich uf St. Michaelis zu lesen und der Zins geht aus einer Mahl Acker Blutälla [= Plutiala] ... zu Morissen Anno 1509.»³¹ (pg. 38.)

De Uwal. «Anniversarium Annae de Uwal ... Annae Jacobi Infantis Annae reliquerunt ... ex Curtins retro domo eorum ... ze Morissen.» (pg. 40 v.)

De Puntenga. «Anniversarium Jacobi de Pontenga et Mengae matris suae et Ulrici de Pontenga, qui reliquerunt ... grani ex domo et solamine eorum de Pontenga ...» (pg. 42.)

De Purmaniga [Permanigia?]. «Anniversarium Mengae de Purmaniga reliquit ... ex orto suo Bustggaun blumetal olim ... ze Morissen.» (pg. 42.)

Fetz. [?] «Anniversarium Marinus Fe[ez?] et uxor sua Mengia et filia ... reliquerunt ... in solamine de Kastelberg ... ze Morissen.» (pg. 12.)

Waschot. «Anniversarium Rudolf Waschot und seine Hausfrau lyta ein jahrzeit vier Viertel Gersten Korn und 1½ juchart Acker ze Morissen ausserhalb des Dorfes unter dem weg ...» (pg. 12.)

De Furzaniga. «Anniversarium Petri de Furzaniga et Martini de Furzaniga, reliquerunt ... viertel grani ... St. Jacobi in Morissen ... ze Morissen.» (pg. 19 v.)

De Moregg. «Anniversarium Rudolfus de Moregg reliquit ... ex agro de pedenal ...» (pg. 19 v.)

Dezerncus. [?] «Anniversarium Vincentius Dezerncus [?] et Ulricus et Victor de Marschaga et Johannes filius reliquerunt caseum ex duabus ex agris dictis Platella ...» (Platella ei forsa il bein Plutiala. pg. 20.)

«Anniversarium Jacobi de Zerncus [?] et uxor suae Catharina reliquerunt ex domo de Zerncus ...» «Anniversarium Vincentii de Zerncus [?] et uxor sua Mega Jacobi et Lurig filii eorum reliquerunt ze ... ze Moriessen.» (pg. 20.)

Andest. «Anniversarium Menig eller [?] reliquit ... grani ex domo et solamine *Eller* eius Albert Andest dat [?] grani reliquit Nicolaus eller et uxor sua Nesa ... ex solamine ... praedicti Nicolai Albert Andest ... ze Moriessen.» (pg. 20 v.)

³¹ Da remarcar eis ei che quei anniversari audi buca tiel tschep vegl, mobein ch'el seigi fundaus per 1509

De Strada. «Anniversarium Hainz de Strada et uxor sua Fumia Alberta filia eorum reliquerunt . . . ex agro qui vocatur de Paluncka sutt Naus . . .» «Anniversarium Rangier de Strada et uxor sua betta et Rudolfus . . . praedicti Rangieri et sorror sua et frater Hainricus reliquerunt VI ex . . . duabus . . . agri vocati Murschalein und stosst der acker uswert an ein halb juchart acker an ain Herren von Rotzüntz gut Elisabeth uxor Conradi de Mont . . . ze Moriessen» (pg. 21 s. Rotzüntz = Rhäzüns).

De Summ de Morissen. «Anniversarium Cunraw de Summ de Moriessen reliquit . . . ex curtino suo . . . ze Moriessen.» (pg. 19 v.)

Ins ei buca segirs, schebein tuts ils purtaders da quellas schlatteinas eran propi da Morissen, ni sch'els mo possedevan beins leu. Sco ei para, haveva era la dunna digl Johannes de Ringgenberg, ord la schlatteina dils de Ringgenberg, ministerials digl uestgiu e digl avat da Mustér cun lur casti a Zignau, beins a Morissen sco ins vesa ord igl anniversari: «Anniversarium Fumiae uxor Johannis de Ringgenberg quae reliquit . . . ex solamine suo in moriessen ista de Lumerins tenentur ze moriessen.»³²

3. Ord autras fontaunas

a) *Temps medieval*

Fontauna (Fontana). Simon Fontana da Morissen cumpara en in act da cumpra resp. vendita da beins dil capetel catedral da Cuera dils 23 d'avrel 1393.³³

Matthieu. «Jon Matthew, sesshaft zu Morissen verkauft dem heiligen St. Jakob zu Morissen ein Ster Schmalz ewigen Zinses ab seinem eigenen Gut auf Morissner Berg gelegen um 25 Landgulden», am 3. Juli 1484.³⁴

³² Anniversari da Pleiv, pg. 20. In Johannes de Ringgenberg cumpara 1325 sco garant digl avat da Mustér. HBLS V 637.

³³ ApM A 1, doc. n. 1. Fontana cumpara era a Ruschein: Simon e Ulrich. JHGG 57, 1927, pg. 65. Era a Flem ed en Sursès. J. C. Muoth, Ämterbücher pg. 11, comp. register pg. 212.

³⁴ AcM doc. n. 2 dil 3 da fenadur 1484 e ACC regests dallas vischnauncas n. 53

b) Suenters 1500

Peder. 1541. Ils fargliuns Gallus, Jakob, Anna Jan, Barbla e Cylia, affons da Peder Jan ser Peder da Morissen.»³⁵

Sievi. 1547, Caspar Siewy von Morissen.³⁶

Caduff. 1554, Cylia, vieua da Jeri Caduff venda ...³⁷

Jan Jakob von Morissen. 1561 «Schimun Jan Jacum von Murysen.» 1563 «Schamun Jan Jacob von Moryssen.»³⁸

Masterlessa. 1570 1. da zercladur. «Cuwig Mathuw Masterlessa» [representant da Morissen en ina dispeta cun Surcuolm] 1571, 7 matg «Dorfmeister Methow Masterlessa».³⁹

Triacca. 1572 ils 12 da zercladur «Cuwig Samuel Triaka».⁴⁰

Tschuor. 1578 ils 8 da matg «Thomasch Tschur ... Kirchenpfleger des heiligen St. Jacobi ze Moryssen».^{40*}

De Joch. 1614 «Simon Jori und Thieni de Joch».⁴¹

Collenberg. 1630 «Schamun Pitschen von Calbiereg».⁴² 1634 «Jöri Calbiereg».⁴³ La schlatteina Collenberg cumpara igl emprem sco Calbiereg, Calbiert [Casa Albert] lu era ellas variantas Calberg e Calbertg e lu germanisau sco Collenberg. Ella ei fetg representada a Morissen dapli il 17. tschentaner tochen oz.

4. Ord ils cudischs parochials

b = ord ils cudischs da batten

m = ord ils cudischs da mortoris

l = ord ils cudischs da letgs

r = la schlatteina cumpara suenter aunc repetidamein

rr = la schlatteina cumpara suenter aunc savens ni fetg savens

³⁵ R. Jenny/E. Meyer, Urkunden im Staatsarchiv Graubünden, tom I, 1975, pg. 203

³⁶ R. Jenny, Landesakten der Drei Bünde, 1974, pg. 152

³⁷ Jenny/E. Meyer, Urkunden im Staatsarchiv Graubünden, tom I, 1975, pg. 239

³⁸ R. Jenny, Landesakten der Drei Bünde, 1974, pg. 328, 358

³⁹ Sco rem. 38, pg. 434 e 445

⁴⁰ Sco rem. 38, pg. 461

^{40*} AcM A 8

⁴¹ ApM A 4, attestat per ils dus pelegriens a Varallo dil 6 da zercladur 1614, per ch'els vegnien retscharts dapertut, els seigien glieud reclia, ord bunas famiglias ord la Lumnezia. Igl ei denton negliu scret ch'els dus seigien da Morissen, mo cun quei che la scartira ei egl archiv da Morissen, ston ins bein supponer ch'els seigien da leu. Sur dils pelegriens a Varallo mira: P. Iso Müller, Fernwallfahrten en BM 1956 pg. 41 s.

⁴² ApM A 5 brev da cumpra dils 6 da mars 1630

⁴³ ApM A 7, passport per Jöri Calbiereg digl 1. d'uost 1634

Las schlatteinas existentas a Morissen, che ein aunc buca vegnidas menziunadas numnadamein: Camenisch, Cavegn, Riedi, cumparan era gia el 17. tschentaner, Carigiet alla entschatta da nies tschentaner.

1672	16 uost	Giachen Paul <i>Camenisch</i> b r
1673	26 nov.	Georg Melcher <i>Cadueng</i> ex Morissen l r [= Cavegn, ord Ca + Vegn. Vegn ei scursanida ord Viventius]
1738	16 mars	Sebastian <i>Riedi</i> m. 1741 8 schaner Georg <i>Riedi</i> ex Morissen b r
1905	22 nov.	Christ. Bartholomäus <i>Carigiet</i> , fil. Thomae Fidel Carigiet et uxor Brida n. Montalta b r

Ils cudischs parochials cuntegnan in grond diember da numns e *schlatteinas* oz *sparidas*, ni silmeins buca pli existentas en vischnaunca. Quels san denton era mo lu vegnir erui, schilunsch sco els ein inscretts sco da Morissen. Beinduras ei denton il liug da derivonza dalla vasta pleiv, cun Vignogn, Villa, Peiden e Morissen, buca indicaus. Tier beinencual inscripziun para la vera schlatteina da muncar, p. ex.: wachtmeister Gieri 1674 b; Crist Michel 1647 b. Paul Gioder de Mulin 1669 b.

Las biaras dallas suondontas schlatteinas cumparan repetidamein, certinas savens e fetg savens. Las diversas schlatteinas vegnan allegadas cheu mo *ina* ga e quei *l'emprema* inscripziun che sesanfla els cudischs da Pleiv e da Morissen.

1634	22 mars	Julius de Giacom <i>Gionet</i> b r [pli tard 1668 <i>Gianett</i> b]
1637	19 fevrer	Paulus filius Martini d'Christ d'Albert b r [comp. Dalbert sut ils 28 uost 1675]
1637	27 schaner	Catharina filia d'Rodolf <i>Thieni</i> b r
1637	23 schaner	Melchior fil. de Gion <i>Schamun</i> et Aurgiae <i>Platta</i> b
1638	21 schaner	Anna filia d'Hans <i>Schwick</i> b [a Vella vegn avon in Balzer <i>Schuisser</i> 29 sett. 1646 b]
1639	5 nov.	Christina filia de Gion <i>Scimun</i> et Aurgiae <i>Plantae</i> legit. ux. ex Murissen b r [prob. ils medems sco sut ils 23 schaner 1637 mo en varianta. Platta ussa Planta]

1640	12 uost	Jacobus fil. d'Luregn <i>Balzer</i> b r
1640	26 nov.	Georgius fil. d'Balzer Scimun <i>Pitschen</i> et Ursulae ... b r [= Petschen comp. sut 1678]
1641	13 dec.	Joannes fil. d'Marti Martin <i>Cabalzar</i> b rr
1643	10 matg	Jacobus fil. d'Paul <i>Giacom</i> et Barbarae ... b [cheu maunca la schlatteina probabel]
1646	16 matg	Georgius fil. d'Balzer d' <i>Andrea</i> b [schlatteina?]
1646	23 uost	Joannes fil. d'Gion <i>Samuel</i> b ... [Schlatteina?]
1668	15 avrel	Mathias fil. Petri <i>Caflisch</i> b r
1668	21 nov.	Sepultus infans del Mattias <i>Casparett</i> de Morissen m r [pli tard cumpara la varianta Hasparet, Casparet, Caspareth]
1668	26 nov.	Sep. Julius <i>de Castelberg</i> filius Giacum Gianet de Morissen m [pli tard, 1669 fenadur Giacum <i>Gionet</i> m. Quel veva in fegl Barclamiu che ei morts a Regensburg D sut quei medem datum m. Il bab veva num Gion Giachen <i>Gianet de Castelberg</i> , mira cheu sut 1685 17 fevrer]
1670	21 sett.	Gilli Christ <i>Thuisch</i> de Morissen b r [pli tard Tuisch e Duisch = Dionis]
1675	12 fevrer	Murezi Paul <i>Ping</i> b r
1675	28 uost	Jacob <i>Dalbert</i> b r
1675	3 fen.	Ulri <i>d'Runs</i> l r [= Derungs]
1678	11 schaner	Sep. meister Jöri <i>Petschen</i> ex Morissen m r
1682	2 uost	Baptizavi Petrum fil. leg. Jacobi <i>la Molina</i> ex Morissen b rr [comp. sco Lamolina sut ils 11 oct. 1721]
1682	3 dec.	Baptizavi in Morissen Lucium f. leg. Joannis <i>Proier</i> d'Villa b [da Vella, stevan prob. a Morissen]
1683	23 mars	Joann. fil. Georgii <i>Pinck Montalta</i> b r [Pinck = Pign, bein surnum; comp. sut ils 26 schaner 1771]
1684	31 schaner	Barbara fil. leg. Caspari <i>Treaka</i> et Mariae <i>de Molina</i> b rr [Treaka, Triaca, Triacca]

1685	17 fevrer	Sep. infans Joannis Jacobi <i>Gianet de Castelberg</i> m [ord il prenum Gion vegn ina partida num da schlatteina, numnadamein Gion, Gian cul deminutiv et = Gionet, Gianet, Janet, Janut e cun in secund deminutiv Janutin, cul suffix -y, -ik e -ka Jenny, Janik, Janka, e cul prefix Ca sco Cagianut etc.]
1686	3 fevrer	Otto Balzer Zeno <i>Pitschen</i> b r
1690	3 dec.	Hans Jacem <i>Castelberg</i> b rr
1693	20 avrel	Georg <i>Cadeig</i> b r [= Cadetg] [naven da 1694 tochen 1718 era sur Martin Arpagaus plevon a Pleiv. Quel ha fatg mo cuortas annotaziuns els cudischs parochials, il bia senza indicar il liug ed era las schlatteinas, el scriva savens mo prenums, aschia che ina tschaffada sistematica e cumpleina ei dil tuttafatg sclausa per quei temps. Per part vala quei era gia dalla entschatta dils cudischs parochials.]
1706	16 matg	Gieli <i>Capaul</i> ex Morissen b rr
1721	25 matg	Guglielm <i>Berin</i> ex monte S. Bernardi 1722 20 oct. Guglielm Berin pro interim in Peiden [cheu veva el maridau] 1733 29 sett. Anna Barbara Arpagaus l. — 1826 7 schaner Fidel Berrin et Maria Mengia Montalta. Fidelis quidem prius ex Peiden nunc vero Morissiensis l. [Ils Berinis ein secasai a Morissen e stai cheu tochen c. 1890.]
1721	11 oct.	Joannes f. Jacobi Pauli <i>Lamolina Camenisch</i> ex Morissen m
1738	6 nov.	Sepelivi infantem Gion <i>Gronn</i> ex Morissen m
1769	16 uost	Stephanus <i>Kämmerli</i> , molitor Brigantinus, uxor Francisca Holin b. — 1786 28 matg Kümmerlin Molitor ex Bregenz, uxor Marianna Casanova b. — 1783 23 nov. Stephan Kümmerlin mulinèr de Bregenz e Mengia Casanova de Lumbrein 1
1771	26 schaner	Wolfgang <i>Pign Montalta</i> m

1797	30 dec.	Jos. Leonz <i>Weiss</i> uxor Maria Camenisch b [in temps sesents a M.]
1829	18 fen.	Franz Joseph <i>Waser</i> — M. Crescenza Heinzmann vaga. Jos. Waser, alias vagus sed nunc juri civitatis Morissensis adscriptus. — 1833 10 nov. Jos. Ant. Waser — M. Barbara Fuchs. — 1837 Johann Waser — M. Crescenza Petschen ex Danis l rr
1864	28 schaner	Christian <i>Ammann</i> Curiae/Morissen et M. Barbara Stoffel ex Valle St. Petri, gertraut in Chur 1. — 1866 mars 27 baptizatus Joannes Antonius Ammann fil. Joannis Ammann et Josefae Buzerini Morissenses, b r
1867	26 avrel	Casparus Ant. fil. Peter Ant. <i>Casutt</i> ex Falera et uxoris M. Barbarae Collenberg ex Morissen b
1867	11 sett.	Jos. Fidel <i>Lechmann</i> ex Surrhein et ux. Mariae Urs. Collenberg b
1877	27 fevrer	Jac. Jos. <i>Andreoli</i> ex Vogens et M. Agnes Beivi b
1895	14 oct.	Jacob <i>Casanova</i> et ux. Catrina n. Collenberg b r
1902	8 uost	Mengia Madl. filia Joh. Paul <i>Derungs</i> et Onna M. n. Blumenthal b r

5. Dretg da burgheis

Igl onn 1611 ein tenor ina gliesta, ina copia d'in rodel pli vegl, ils suondonts vegni recepi sco vischins da Morissen:⁴⁴

Statthalter Tumasch de Blumenthal, per la summa da renschs 25.—	
Martin, mistral de Cabalzar	renschs 40.—
Christ Jacob de Pitasch	renschs 40.—
Christ Durisch	renschs 30.—
Balzer Loring Balun	renschs 15.—

⁴⁴ AcM 4 21 «Rodel der ins Dorfrecht aufgenommenen Nachbarn von Morissen».

Rudolf Caspar	renschs 5.—
Casper Caspar	renschs 10.—
Tumasch Paul	renschs 8.—
Jon Wigilli	renschs 8.—
Albert Plasch	renschs 8.—
Plasch Albert	renschs 3.—
Jeri Christ	renschs 5.—
Joder Paul	renschs 5.—
Paul Bitschen	renschs 3.—
Peder Loring und sein Bruder Curau	renschs 6.—
Andriu Jon d'Frin	renschs 4.—
Padrut Anna Grosa	renschs 4.—
Michel Jacob de Pitasch u. sein Bruder Christ	renschs 3.—
Balzer Lorenz	renschs 3.—
Balzer Andriu	renschs 3.—

Anno 1616 ei Christ *Duisch* vegnius prius si sco ils sura per r. 30.—.

Sto esser ch'ins hagi buca fatg bunas experientschas cun tut ils naturalisai. Igl onn 1683 ha ina radunonza da vischins concludiu da buca prender en pli vischins, seigi tgi ch'ei vegli sut la summa da 300 renschs. Quei importo stoppi esser pagaus ordavon.⁴⁵

Anno 1827 ils 4 oct. ei Josef *Ammann* n. 1805, senza patria, che marcadava cun vischala, oriunds da St. Jakob Tirol, pli tard mari-daus cun Catrina Janut dad Aschera, vegnius naturalisau.⁴⁶ «Fam. secumprada en a Morissen mo sco «Angehörige» buca sco vers burheis. Constat quei ord igl emprem Heimatschein che Morissen ha extradiu.» Sur dil feigl Johann Amann e cons. M. Josefa n. Buzzerini stat ei el cud. burgheis: «Quei ei vischins cumpari cun daners anflai ed ins sa nuot da lur vegliadetgna e lur origin.»^{46*}

1827 ei Franz *Waser*, senza patria, oriunds da Nidwalden, dunna Onna M. n. Staebler, vegnius naturalisau. Affons: Franz, Josef Anton, Johann Anton.⁴⁷

Tenor notizias da sur L. Solèr ein morts ora ni setratgs naven da

⁴⁵ AcM A 24, doc. original dils 19 da mars 1683

⁴⁶ Rudolf Jenny, *Einbürgerungen 1801—1960*, II. part, 1965, pg. 8 e 612

^{46*} Uffeci civil Morissen, cud. da burgheis (Bürgerregister) I, pg. 1 e 5

⁴⁷ Sco 46, pg. 511 e 612

Morissen: Cadetg c. 1722, Caflisch 1849, Triaca 1854, Ammann 1864. Ils Berini ein setratgs a Bonaduz c. 1890.⁴⁸

Pervia dil dretg da burgheis, che Surcuolm veva concediu a duas persunas senza salidar Morissen eis ei vegniu ad ina dispeta entuorn 1727, dil temps che omisdus vischinadis gudevan aunc las pastiras da cuminonza. Sut datum dils 23 da zercladur 1727 ein ins lu, «per spargnar ulteriurs cuosts e malemperneivladads» secunvegnius amicabla-mein. Morissen renconuscha il dretg da burgheis concedius da Surcuolm e gliez vischinadi garantescha da buca conceder pli il vischinadi senza salidar Morissen. La taxa pil dretg da burgheis duei survir per cuvierer ils cuosts da quei cumpromiss.⁴⁹ Cheunencunter ei denton vegniu fugau bravamein a Surcuolm. Igl ei vegniu ad in recuors tier la dertgira lumneziana. Quella ha denton declarau giudicialmein la sentenza da cumpromiss dils 23 da zercladur 1727 per valeivla e ligionta.⁵⁰

III. La baselgia veglia

Ina baselgia filiala da S. *Giachen e s. Cristoffel* vegn menziunada documentarmein gia ils 1345 en ina brev da perdun dalla baselgia da vallada a Pleiv.⁵¹ Tenor O. Farner denton ei per il medem temps documentau ina baselgia da s. *Giachen e s. Onna*.⁵² En in auter document da 1484 denton ei il patrun s. *Cristoffel* schaus naven. S. *Onna* ei era buca menziunada.⁵³ A quella discrepanza apparenta denton ei d'attribuir negina muntada. S. *Onna* ei mo 2 patruna sco aunc oz. S. *Giachen e s. Cristoffel* ein da vegl ennueu vegni commemorai ensemen pèr ils 25 da fenadur tenor calender ecclesiastic roman e tenor il calender/anniversari da Cuera sco era quel da Pleiv.⁵⁴ Pli tard han ins empau scumbigliau ils dus apostels *Giachen* il vegl, frar da S. *Gion*,

⁴⁸ ApM C 2, Liber Defunctorum, notizia sigl emprem fegl

⁴⁹ AcM, documents 1480—1803, n. 26 act dils 23 da zercladur 1727

⁵⁰ Sco remarca 49, n. 13, act digl 1. da december 1727

⁵¹ E. Poeschel, Kunstdenkmäler IV, pg. 201. — ApM C 58 (mappa Gion Rudolf Caduff) pg. 2

⁵² Die Kirchpatronzinien des Kantons Graubünden en JHGG 54, 1924, pg. 116 e 148

⁵³ AcM A 2 document dils 3 da fenadur 1484. Cp. E. Poeschel, Kunstdenkmäler IV pg. 201

⁵⁴ Necrologium Curiense pg. 72. — G. G. Meersseman, en scartira festiva Oskar Vasella 1964, pg. 209. — Luviser Anniversar, en JHGG 72, 1942, pg. 89.

fegls da Zebedeus e Giachen il giuven, frar da Giudas Taddeus, che vegn da vegl enneu commeroraus igl 1. da matg ensemen cun s. Filipp.⁵⁵ Ins auda mo pli da s. Giachen e sogn Filipp. Cu la midada naven da s. Giachen il vegl (25 da fen.) sin S. Giachen il giuven cun s. Filipp ei succedida ei buca propi stau d'eruir exactamein. Dalla consecraziun dalla baselgia nova 1868 han ins vuliu bandunar ils dus apostels sco patrums baselgia e surdar ad els il patrocini dalla *pleiv*, essend che sur Gion Bistgaun Capaul, il plevon da lu, havess bugen vuliu sco patruna baselgia la Immaculada.⁵⁶

Ord ils protocols dalla visitaziun episcopala da 1623 e 1643 san ins eruir che la caplutta da S. Giachen e s. Cristoffel veva in chor cun arviul da costas, malegiau. En quel sesanflava in altar gotic. Ella scaffa da quel era la statua da Nossadunna e da mintga vart s. Giachen il v. e s. Gion Battista. Omisduas statuas, s. Giachen 79,5 cm e s. Gion Battista 84 cm, ein bialas lavurs en gotica tardiva, c. 1500, en fuorma sueva. Ellas delecteschon oz igl aspectatur dils altars laterals anora. Sillas allas dalla scaffa-altar eran ils sogns digl uestgiu, s. Leci e s. Flurin.⁵⁷ Igl altar dueigi aunc entuorn 1912 esser staus avon maun, sco ei vegn relatau. Forsa setracta ei da lezzas parts d'in altar gotic, fetg defects fragments, numnadamein duas alas malegiadas cun s. Barla e s. Urschla, d'entuorn 1520, che E. Poeschel ha engartau el carner dil temps ch'el inventarisava igl art el Grischun entuorn 1940.⁵⁸

Il settember 1643 ha igl uestg Johannes VI. Flugi d'Aspermont visitau la Lumnezia sin siu viadi da Creisma ed ils 2 da settember ha la visitaziun giu liug a Morissen silmeins tras ina delegaziun episcopala cun il secretari. Il rapport ei fetg cuorts. Tenor quel era il chor serraus d'ina gallaria da lenn e picturaus, sur la pintga nav in plantschiu plat da lenn. In detg bi tabernachel sulareau, «tut alla moda moderna» (tabernaculum satis pulchrum inauratum ad norman modernam).⁵⁹

⁵⁵ Necrologium Curiense pg. 44. — Meersseman scartira fest. O. Vasella 1964, pg. 207 e anniversari da Luven en JHGG 72, 1942, pg. 86.

⁵⁶ AEC mappa 145 Pleiv, G. B. Capaul agl ord. ils 22 d'october 1868

⁵⁷ J. J. Simonet, en BM 1916, pg. 96 e 125

⁵⁸ E. Poeschel, Kunstdenkmäler IV, 1942, pg. 202

⁵⁹ Dil temps medievel surveva in vischi en fuorma da columba per conservar il Sontgissim. Lu han ins entschiet a baghiar viaden ella preit sper igl altar dallas baselgias goticas in tabernachel (Sakramentshäuschen). Alla entschatta dil 17. tschentaner han ins entschiet a duvrar per quei intent ils tabernachels barocs, da lenn, enameiez sigl altar. Dalla visitaziun da 1643 eran quels quasi dapertut gia en diever. P. N. Curti, en BM 1915, pg. 12, 14, 40, 41, 42, 44, 45, 47 e J. J. Simonet, en BM 1916, pg. 50.

Il secretari ha aunc nudau zatgi reliquias da s. Flurin e che la baselgia hagi plitost munglament en uorden e paramenta. Persuenter lauda el la gronda participaziun dil pievel ed il grond concuors a Morissen per la devoziun dil venderdis sogn.⁶⁰

La caplutta schischeva en direcziun dil vest agl ost, mo presapauc el medem liug sco la hodierna baselgia. Dalla visitaziun episcopala dils 31 d'uost 1658 ei deplorablamein, en cuntrust cun autras baselgias nudau mo pauc sur da Morissen. La baselgia seigi vegnida anflada el vegl stan. Ina plauna ed in cafanun hagi ins mess neu da niev. Ella caplutta da S. Carli seigi vegniu anflau nuot auter ch'in altar, in missale ed ils requisits per celebrar.⁶¹

Aunc pli maghers ei il rapport dalla visitaziun da 1662 ils 26 da zercladur. La baselgia hagi in capital da 472 fl., survegni 313 fl. tscheins e tschun sters pieun per la glisch.⁶²

El museum claustral a Mustér vegn conservau ina custeivla e rarissima plauna da Morissen. Ella ei da seida cun musters en melen-aur e tgietschen cun in stab en aur-cipra (Cyperngold). E. Poeschel datescha quei toc sin entuorn igl onn 1200. — Ina custeivla sculptura en lenn, che representa s. Martin, medemamein da Morissen, ord la secunda mesadad dil 15. tschentaner ei zacu medemamein viaggiada da Morissen a Turitg el museum naziunal.⁶³

Quella veglia caplutta sto esser vegnida baghegiada ora, forse ingrondida entuorn 1683, dalla epoca baroca, pertgei quei onn, ils 3 da fenadur, ha uestg Duri de Mont consecrau igl altar lateral da s. Brida, concedend per quei di als fideivels in perdun dad in onn e mintg'onni pigl anniversari in tal da 40 dis.⁶⁴

Ord quella baselgia deriva il tabernachel dad oz cun sia fuorma da tempel cun duas alzas e duas parts lateralas, cun dabia statuetas d'in maun empau malgengli. Plinavon stavan en quella baselgia da 1683 era ils dus altars laterals dad oz. Els corrispundan in a l'auter, han mo ina petga, empau turnada, da mintga vart, cul datum da 1709. El maletg senier s. Onna e s. Giohen cugl affon Maria. Igl ei ina

⁶⁰ AEC mappa 252, protocols dalla visitaziun da 1643, pg. 7. Comp. cheutier Bucholzer C. en BM 1933, pg. 99.

⁶¹ AEC mappa 252, protocols dalla visitaziun da 1658, pg. 21

⁶² Sco 61, visitaziun dils 26 da zercladur 1662

⁶³ E. Poeschel, Kunstdenkmäler IV 1942, pg. 201 s.

⁶⁴ ApM A 9, ina copia da sur G. B. Capaul, «copiau giud la burgameina anflada egl altar da s. Brida 1863 ils 14 d'uost entras igl pfarrer digl liug».

pictura tudestga dil sid. Giudem dretg cumparan las inizialas F. O. G. pinxit 1676 (Franz Othmar Gisig). Il maletg digl altar lateral da vart dretga representa s. Brida e buca s. Clara (sco tier Poeschel KD IV 202). S. Brida da Scozia, ei representada tut tenor la legenda empau malguessa, cun la petga da fiug. Tenor la legenda era Brida la feglia d'ina sclava. Siu bab ha dau ad ella la lubientscha dad entrar en claustra. «Da quei selegrava Brida, mava bein gleiti tier igl uvesc Marchilla e supliccava per il habit da muniessa. Il soing Uvesc secuntenta da quei, va en Baselgia e vegnida leu Brida compognada con autras Purschallas, ha Marchilla igl uvesc viu ina *petga da fiug* sur il tgau da Brida, che deva clarezia sin tuts mauns e sbassond ella il tgau, e cun in maun tucond il pass u pei digl altar, ei quei lenn sec ladina-mein vegnius verds, siu egl pers ei turnaus sauns e la bellezza sia ei turnada sco vidavon. Cun la petga da fiug terglischonta vegneva muntada sia sontgadad, che dueva lunsch entuorn tarlischar . . . , il lenn sec daventaus verds fuva ina perdetga da siu purschaladi . . . »⁶⁵

Ils dus altars laterals indicheschon allas parts superiuras, el gebel elements empau pli vegls che las petgas. Els ein vegni tschaffai da niev 1868. Medemamein sesanfla ella baselgia dil baroc la bellezza scantschala poligonala cun ses spess entagls en relief, cugl oreifer tetg da cassetta e cul datum dils 1706.⁶⁶

Era quella baselgia dil baroc sto esser stada bravamein mudesta e pintga, sco sur Gion Bistgaun Capaul scriva entuorn 1867. «Ussa vein nus ina miserabla baselgia, bia memia pintga, stretga malproporzionada, buca reha . . . La baselgia da Morissen ei aunc bia mendra che quella da Surcuolm d'avon. Ella ei mo 48 peis liunga en tut 34 peis dado il chor e 14 peis il chor. Lada eis ella dadens 19 peis en tut, ils bauns 7 peis liungs e tschun per baun san strusch star. Il chor ei 11 peis lads, avon igl altar eis ei cun passera e tut 7 peis. Ella ha duas lautgas, ina stat oradém e ha 3 bauns dencavigliar si ils umens, l'autra stat sur ils bauns dallas femnas, las qualas ein en baselgia sco dad esser en sut meisa . . . »⁶⁷

⁶⁵ Ord il Cudisch da legendas da sur Cristian Venzin, procurau alla stampa da sur Giusep Maria Camenisch e signur mistral Cristian Venzin da Tujetsch e stampau a Nossadunneun tier Gius. Tum. Kälin 1830, pg. 175 s.

⁶⁶ E. Poeschel, Kunstdenkmäler IV, 1942, pg. 201 s.

⁶⁷ AEC mappa 145, Pleiv, brev da sur G. B. Capaul a can. B. Battaglia ed il medem agl ordinariat episc. senza datum, c. 1867

Da *vart materiala* dalla baselgia veglia zacontas notizias. Igl onn 1484 venda *Jon Matthew* sesents a Morissen a S. Giachen in stèr pieun tscheins perpeten giuda siu bein sil cuolm da Morissen e quei per 25 flurins. Il stèr ei da dar annualmein alla baselgia, da quel che posseda il bein e quei sil tiern s. Andriu. Vegn il tscheins buca pagaus sin quei termin, sa el tenor dretg tscheinsil (Zinsrecht) vegnir incassaus, numnadamein il stèr a 10 crenas peisa da Cuera.⁶⁸ Bunamein tschien onns pli tard, 1578, ha il possessur da quei bein, in cert Hans Balzer, snegau il tscheins giud quei bein. Ils ugaus baselgia «Jakob Jon Jorich Castelberg e Thomasch Tschur ze recht Kirchenpfleger des hl. Jakob ze Morissen», han purtau tgisa. La dertgira cun mistral Balzer Planta ha sut ils 8 da matg obligau il possessur da quei bein da dar il tribut. Quel ei sedeclaraus da vuler far quei, ch'el hagi dil reminent mai snegau, mo dueigien ils ugaus vegnir en per tut (Sin territori da Surcuolm). Tenor sentenza veva el da surdar il stèr als ugaus.⁶⁹

Ils 3 da november 1505 ha *Hans Blumenthal* da Morissen medemamein vendiu in tal stèr pieun a S. Giachen a Morissen sco «tscheins annual e perpeten» giud siu bein a Morissen v. d. sco pègn ina mesa juharta prau cullas stuschonzas . . . etc. El e ses artavels s'obligheschan da dar il tscheins sin s. Mihèl. Prezi 20 flurins (Landgulden) dalla valeta da Müntinen.⁷⁰

Il medem ha era in *Wegger* fatg per la medema summa da 20 fl. e mess sut ina acla (Gadenstatt) ora Permaniga. El e ses artavels s'obligheschan da pagar ils tscheins «al car Sogn (Giachen) ed en siu stagl a siu ugau mintg'onni sin s. Andriu. Vegn il tscheins buca daus sin quei termin», pon ils ugaus incassar el tenor dretg da tscheins en Lumnezia (nach Zinsrecht in Lugnez).⁷¹

⁶⁸ AcM A 2. Regest egl ACC, regests dils archivs da vischnaunca n. 53, 3 da fenadur 1484

⁶⁹ AcM A 8. Regest egl ACC l. c. ils 3 da matg 1578

⁷⁰ AcM A 4. Regest ACC 1. c. 3 nov. 1505. Müntinen senumnava la cuntrada dils hodierns treis cumins dalla Foppa, Lumnezia e Rueun.

⁷¹ AcM A 6. Regest egl ACC, 1. c. 16 da nov. 1505

IV. *La baselgia nova* (1867/68)

1. Preparativas

Sco prem iniziand e promotur dalla baselgia nova ei il curat sur Gion Bistgaun Capaul da considerar. El ei morts ils 4 da fenadur 1870, gia in onn suenter la consecraziun dil niev sanctuari. El era vegnius 1861 neu da Surcuolm, nua ch'el veva gest baghiau la baselgia parochiala. A Pasqual, nua ch'el veva pastorau avon, da 1848—1854, veva el mess neu altars ed orgla ed il santeri. Dil temps da sia emprema pastoraziun a St. Ottilienberg sper Strassburg veva el mess neu la baselgia ch'era vegnida destruida 1790. Ed a Lumbrein, en siu vitg nativ, veva el eregiu sin siu agen bein la caplutta da Nossadunna el vitg.⁷² Aschia ha el purtau cun el a Morissen segir ina gronda experiencescha da baghiar.

Aschia ei sur Capaul vegnius a Morissen cul patratg da construir ina nova, pli gronda baselgia ni da silmeins ingrondir la veglia. A l'entschatta ha el anflau pign anim persuerter. En sias notizias cronicalas scriva el, ch'el seigi sepurschius da dar da siu agen fatg 2000.—fr. e dad interpreter in viadi da collecta egl exterior, mo hagi el cattau schi pauca bunaveglia e schi biara disuniun, ch'el hagi patertgau da puspei bandunar la pleiv enstagl da baghiar.⁷³ Denton ha gia la redunonza da calonda mars 1862 approbau la proposta da sur Capaul, dad arver, cugl intend da baghiar pli tard ina nova baselgia «ina suttascripziun denter els, culla quala mintgin s'oblighescha da dar enzatgei ad on». Il capital seigi da deponer tier la «Sparniscassa» cantunala.⁷⁴

Alla entschatta fevrer 1866, suenter haver festivau ferventamein e solemn la celebraziun dallas Curont'Uras ha la vischnaunca concludiu en ina redunonza unanimamein: Da formar ina atgna pleiv, baghiar la baselgia, ingrondir il santeri e da restaurar la casa-parvenda. Bia enina! Curat Capaul che ha communicau quei agl uestg Florentini accentuescha la gronda perinadad ch'il pievel da Morissen hagi demussau a quella caschun: «Tut surstaus, essend quella uniun aunc mai vesida en quei vischinadi.» Ina delegaziun dalla vischnaunca ei serendida enta Lumbrein tier sur vicari episcopal Balzer Fidel Arpa-

⁷² J. J. Simonet, *Weltgeistliche*, pg. 100 s. e 122

⁷³ ApM C 1, *Liber parochialis* 1806 — —, *Cronica* pg. 2

⁷⁴ Sco remarca 73, pg. 7

gaus (da Cumbel, 1823—1896) pervia dalla separaziun da Pleiv e «ch'els seigien dapli zacons onns sefitschentai cul patratg da baghiar ina baselgia nova, ni dad ingrondir la veglia. Era tenor la brev da sur Arpagaus agl ordinariat, era ussa «penetrau in niev spert en quella vischnaunca». El ha proponiu alla curia episcopala da seolver tier il cussegl central per la propagaziun dalla cardientscha a Lion en Frontscha, en favur dalla ovra prevedida.⁷⁵

«Ils temps» eran denton buca ual favoreivels. 1865/66 ei stau «in schliet onn», in plaid ch'ins veva bia en bucca e che fageva sterment. La raccolta era fallida ed ultra daquei rumpa la zoppina ora en certas parts dil Grischun ed ils cunfins ein vegni serrai per in temps.⁷⁶ Denton suspira il murtirau sur curat Capaul: «... Quei che fa a mi il pli grond quitaun temporal ei la baselgia. Jeu hai urau, sch'igl ei Tia veglia o Segner, lu vegns ti a dar ils mettels, ti vegns a mussar nua anflar quels. Quei ei la posiziun enten la quala mes cavegls grischs dueien vegnir pli e pli ... Quella consolaziun vai jeu, ch'ei glei in zuar pauper aber bien pievel, neginas ustrias, vegn nuota spendiu ni giugau ni saltau. Nus vein in ignorant pievel aber ina buna scola, la meglera en tut la vallada, glieud fetg devoziusa, teidlan bugen ed attentamein priedis e ductrinas e gin fetg savens, quei vein nus aunc mai saviu e mai udiu ...»⁷⁷ Il pievel hagi denton strusch la curascha dad ir vid ina tala interpresa, manegia sur Capaul, denton vesi el il basegns. Ina collecta cun ina glesta da suttascripziuns, el vitg sez hagi purtau 440.— fr. Quella unfrenda muossi, «ch'il spert fussi fetg unius e ch'ei vessan la premura, sch'ei vessan la pussonza».⁷⁸

Ils 24 da zercladur ha la vischnaunca elegiu la *cumissiun da baghiar* cun ils members: Gion Rudolf Caduff sco president, Giachen Antoni Caduff, Giachen Gieri Caduff, Gieri Rudolf Caduff e Gieri Antoni Blumenthal.⁷⁹ Muort las experientschas e l'iniziativa da sur Capaul, smarveglin ch'el cumpara buca cheudenter. El veva matei tuttina in grond plaid el capetel ed ei era sedeclaraus prompts da far in secund viadi da collecta en Frontscha.⁸⁰ Dr. Gion Barclamiu Arpa-

⁷⁵ AEC mappa 145, Pleiv, Balzer Arpagaus agl ordinariat Cuera ils 9 da mars 1866

⁷⁶ Sco rem. 73, pg. 21

⁷⁷ AEC mappa 145 Pleiv, G. B. Capaul a can. B. Battaglia, Cuera, senza datum, c. 1867

⁷⁸ Sco rem. 77, sur Capaul agl ordinariat senza datum, c. 1867

⁷⁹ ApM C 33, cud. da collectas e lavurs cuminas pg. 4

⁸⁰ AEC mappa 145 Pleiv, in cedel cun notizias da sur Capaul, senza datum

gaus da Cumbel ha scret agl uestg en num dalla vischnaunca da Morissen per ina contribuziun ord la cassa dalla propagaziun dalla cardientscha.⁸¹ La cumissiun ha instradau sin igl atun 1866 ed igl unviern 1867 ina collecta per l'entira Surselva entuorn. Collectaders ein i per las vischnauncas. Ordavon han ins stuiu dumandar las suprastonzas per la lubientscha, ella Cadi igl uffeci cirquital.⁸²

Il recav da quella collecta ei:

«Cumbel 639.— fr. en daner e 26 tiglieuls lenna da particulars, 10 plontas egl uaul da cuminonza, c. 100 aissas da particulars. Fatg turs cun menar si da Rein sablun cun 60 menadiras. Vella: collecta casa per casa fr. 233.—, Lumbrein fr. 227.—, Surrin 113.—, Vrin 85.—, Surcasti 124.—, Peiden 147.—, S. Martin 134.—, Val 270.—, Tersnaus 69.— fr., 4 plontas da larisich che san vegnir quintadas fr. 20.— l'ina, luvradas ora e menadas sut Tersnaus spel mulin. Camuns 122.— fr. e 5 plontas larisich e mess quellas tochen giu Plaun Pun. Duin ha dau duas plontas ord igl uaul da cuminonza, c. per 60 fr. Degen 118 fr. Vignogn 151.—. Pitasch 58 fr.» Era las vischnauncas dalla Foppa e dil cumin da Rueun ein vegnidas visitadas dils collectaders. Ella Cadi, senza Breil e Schlans han els recaltgau 820.— fr.⁸³

2. Co nos vegls baghiavan baselgia

Da pastgas 1867 ha la redunonza da vischins concludiu dad ir daditschiert vid l'erecziun dalla baselgia. «Cheu levan ils Berinis banaduzlers si e fan smanatschas schend: Mirei tgei che vus figeis, sche vus metteis la vischnaunca en deivets, schein nus pagar mai vus . . .» Curat Capaul ei semess sin viadi da collecta giu la Bassa ed en Frontscha per treis jamnas ed ei returnaus cun rodund 8000.— fr.

Per il firau s. Gion Battista (24. 6) ei vegniu concludiu dalla vischnaunca unanimamein, d'entscheiver cul baghiar 1868 e d'entscheiver uss cullas preparaziuns. Aunc quella jamna ei vegniu pinau lenna e menau crappa. En lavur cumina han ins prestau bia lavur era ils firaus duront la stad 67.

⁸¹ Sco 80, dr. Arpagaus agl uestg Florentini, senza datum, in sboz

⁸² ApM C 33, cud. da collectas e lavurs cuminas pg. 4 s.

⁸³ Sco 82 «Memoria dallas collectas fatgas da part dellas vischnauncas», buca paginau

Sco architect ein stai en damonda in Bachin Gion Giachen che veva maridau ina da Morissen ed in Lumbard, Domenico Cereso da Como. A quel ei vegniu surdau da menar tuttas lavurs da miradur vid la baselgia e clutgèr per la summa da 5200.— fr. Plinavon noda il cronist «... eis ei vegniu marcadau cun Gion Crest Arpagaus da Peiden da far ora las schlondas e da far il tetg per 2.50 fr. la tschuncheisma. La pleiv dat tut il material. Marcadau cun meister Sepantoni la lavur da lenn e da fenestras per 1600.— fr. Avril ils 26 marcadau cun Giusep Ricli d'Ursera da baghiar in altar grond e da regular e metter si ils dus altars laterals per 650.— fr.»⁸⁴ Ultra dil menziunau funcziunava era Giachen Antoni Caduff sco «meister da lenn».^{84*} Architect (Baumeister) era Ferdinand Näscher da Cuera.^{84**}

Il premurau e pietus pastur dallas olmas, sur Capaul, vess giu bugen in aunc pli grond e representativ sanctuari, cun duas capluttas da mintga vart avon il chor, cun in altar da s. Carli e in da Nossa-dunna dallas Dolurs. Podà che quellas miras e sia gronda premura eran per biars memia mulestusas ed ins encureva perquei da tener sur Capaul empau «ord igl ogn». Sur Capaul scriva agl uestg Florentini: «... Sia Grazia vegli ponderar avon Diu mia humiliteivla supplica e sche Sia Paternitad anfla de far quellas capluttas. Nus vein gronda abligaziun viers s. Carli Borromeus da schenghiar ad el la secunda da quellas caputtas, essend che jeu engraziel era ad el, che jeu hai cun agid da Diu pudiu menar la davosa familia reformada da Morissen el ravugl da Baselgia ed ein buns e fideivels catolics ed era schiglioc ina gronda amegliuraziun en igl entir vischinadi, sche hai jeu cartiu ch'ei seigi in ver duer d'engrazieivladad tier nies grond s. Carli ... da drizzar ad el in pign altar en nossa nova baselgia. Jeu stoi far quen da pagar quella expensa mai jeu ... Ei vegness aschia sco a Cumbel, tschun altars en quella baselgia ... Jeu scrivel ad Els en schanuglias rugond Diu, il qual ha tschentaui ils uestgs per reger sia baselgia, ch'el vegli buntadeivlamein manifestar sia divina sontga veglia ...»⁸⁵ Dil plan da sur Capaul denton leva ni la cumissiun, ni il plevon da Pleiv, sur Fontana, ni la curia episcopala saver enzatgei⁸⁶, schegie che l'execuziun da quel custava ad els nuot. Puntelis!

⁸⁴ ApM C 1, Liber parochialis 1806—, pg. 21—23

^{84*} ApM B 4 a 5

^{84**} AEC mappa 145 Pleiv, plevon Fontana alla canzlia episc. ils 30 d'uost 1868

⁸⁵ Sco 84**, sur Capaul agl uestg Florentini ils 29 d'avrel 1868

⁸⁶ Sco 85, Fontana, Pleiv, alla canzlia episc. ils 5 da matg 1868

Duront igl unviern 1867/68 ei aunc vegniu fatg las davosas preparaziuns en lavur cumina: manau neutier ina massa crappa, sablun, lenna. Ins ha cumprau ina casa sper il mir santeri per ver plaz. Ins ha surdau las lavurs, «il meister ha fatg da saver ch'el vegni gleiti per far si ils boghels per il raviul . . . ils altars (laterals) vegnan sin sulom buca benediu ordado il mir santeri . . .»⁸⁷

In mulin baghiaus avon 20—30 onns leva sur Capaul translocar empau pli engiu e quei a siu agen cuost, essend che quel, plazzaus sper il chor fetschi adina canera, da sepulturas e schizun las dumengias da messa. Mo ei hagian buca vuliu.⁸⁸ Nuotatonmeins ein ils vischins buca ditg suenter sedeclarai da vuler translocar il mulin.⁸⁹

All'entschatta da matg eis ei iu liber. Aunc ha la pleiv festivau ils sogns patruns. S. Giachen e Filipp igl 1. da matg. Ils 3 da matg ei stau il davos survetsch divin ella baselgia veglia. Ils 4 da matg 1668 rapporta canoni Fontana da Pleiv a Cuera: «La baselgia vegn fiersa giu. Damaun vegnan 24 luvvers.»⁹⁰

Nies cronist scriva: «Ils 3 da matg suenter miezdi ei vegniu svi-dau la baselgia e l'auter di, ils 4 ei vegniu fatg empaglia il tetg. Cau ha lu Sepatoni schau ora la gretta e fatg tut empaglia, ch'ins ha saviu duvrrar nuot auter che da barschar, in donn d'in per tschien francs. Ins ha cavau naven il tratsch sur baselgia e menau naven tshiens cargas per emplenir si las vias dal vitg ed ha cavau sulom.»⁹¹

Ils 12 da matg ei il crap da cantun dalla baselgia nova vegnius benedius.^{91*}

Sur dil baghiar sez ha in cronist da Morissen, probabel il president dalla cumissiun da baghiar, Gion Rudolf Caduff (numnaus il tgie-tschen), schau anavos in rapport, screts en biala scartira ed en bien lungatg popular. Nus suondein sias expectoraziuns mo cun pintgas midadas ella ortografia.

«Alla entschatta da matg 1867 pinau plontas da larisch a Duin, Camuns e Tersnaus, schenghiadas igl atun 1866. Mess ensemen sablun giu Rein per far il floster. Da quel eis ei menau si c. 200 cargas.

⁸⁷ Sco 86, sur Capaul agl ordinariat ils 17 da fevrer 1868

⁸⁸ Sco 87

⁸⁹ Sco 88, brev da sur Capaul dils 22 d'avrel 1868

⁹⁰ Sco 89, Fontana, Pleiv, alla canzlia episc. ils 4 da matg 1868

⁹¹ ApM C 1, cronica pg. 23

^{91*} ApM C 4, pg. 254

Crappa han ins menau neutier ina gronda part igl atun 1867. La gronda quantitat da lenna ei messa a bov e tratga igl unviern tras grondas neivs, sco era aissas collectadas ora la Foppa. Igl unviern ha cuzzau tochen ils 22 d'avrel, e negin haveva aunc saviu metter maun vid ina carga cultem. Ils 22 d'avrel ha ei entschiet cullas lavurs da baghiar cun fierer ora neiv ord santeri, per saver cavar sulom. Tgei cuncontrast quei ha dau sa scadin considerar, essend che la lavur dil funs ha era priu sia entschatta tut eninaga. Cun tutta energia ha la cumissiun stui passau si encunter ina gronda part sezachegiai vischins per puder cun tutta forza far anavon las lavurs. El medem temps eis ei era stau da trer giu la casa da Zievi Caduff, la quala ei cumprada per far plaz alla baselgia. Il *sablun*, quel fuss negliu staus d'anflar auter che sin Plaun da Chischnèrs ed el medem temps ha ei giu num baghiar la *chiltgera*. Il matg ei vegniu tratg 400 cargas sablun tier quel ch'era vegnius menaus avon. E dentern aunc adina menar sablun ed aissas si dil bogn, ni da Cumbel ver 60 tiglieuls. Ultra da quei fatg ina collecta dad aissas tier vischins da c. 60 tocs. La crappa ei stada da survegnir si Plaundecasezs (Plaun de Casets). *Barschau quater caltgeras*, treis da crap, las qualas ein gartegiadas stupent, ina da tuff, quella ha rendiu pauc. Quellas da crap ein barschadas scadina 75—80 uras e per scadina ura quintau ch'igl ei consumau ina carga lenna. La caltgera da tuff ei barschada c. 60 uras, era cun il medem consum.

Suenter che la porta-baselgia ei stada construida, han ins viu ed observau che quella vesi ora mal mo da mir. Ins ha pia stui patertgar auter ed aschia termess entuorn ad encurir crappa da tagliar. Quei crap ei vegnius anflaus enasi la Val da Pleun de Chisnèr [Pleun de Chischnèrs] e per tagliar quel e metter en opra la porta-baselgia ha custau 200 fr. Ord da quei medem crap eis ei vanzau ils scalems dils pass dil hor ed entgins dallas scalas santeri, ils quals han stui vegnir pagai aparti. Quella crappa ei vegnida tratga si et ora dalla val cun sugas.

Las lavurs cuminas han aschia, pli u meins cuzzau senza interrupziun dils 22 d'avrel tochen ils 24 d'october, manegiau ils luverdis. Las dumengias e fiastas ei adina stau lavur cumina generala per giuven e vegl, tgi che ha pudiu luvrar, priu ora Sontgilcrest e dumengia s. Pieder e Nossadunna da Vrin (ils 2 da fenadur) e Nossadunna d'uost. Essend Nossadunna da Vrin stau sin dumengia han ils vischins era vuliu far quella devoziun sco solit, mo duront quei di barschava la

secunda caltgèra ed ins secarteva da haver preparau il sufficient quantum lenna per quella, mo vengend anavos cun la processiu e vesend il meunghel da lenna, han ils vischins stuiu levar las 12 dalla notg, tgi per pinar, tgi per trer ed ein arrivai culla emprema carga sil plaz, gest il mument che l'autra lenna era dil tut consummada.

Ils affons da Tumasch Camenisch han schenghiau lur casa vedra, la quala ei dada en brat a Mierta Caduff per la sia ch'ei disfatga per baghiar la baselgia. Quella ei quintada da quellas uras, avon che re-parar 250.— francs. Gion Battista Collenberg ha dau la crappa da sia casa ch'ei fiersa giu.»⁹²

Igl ei donn che quei cronist cala en quei liug abruptamein cun siu rapport.

Tenor il contract che la cumissiun ha fatg cul construider d'altars Josef Regli, d'Ursera e sesents a Sursaissa, sto igl *altar grond* tuttina esser fatgs per 1868 e buca gia dils c. 1720 sco E. Poeschel manegia.⁹³ Tenor quei cuntract dils 27 d'avrel 1868 s'oblighescha Regli da far igl altar tenor in desegn, cun quater pétgas, scalpradas ora conform a quellas digl altar grond da Cumbel, cun lur tgaus (capitèls corintians) e cun aunc far vitier ina alzada su cun «sesurvir quei che selai digl altar vegl. Per cuvierer quella nischa vita digl altar vegl fa el en fuorma da nibels argentai ed amiez quels sepresenta il s. Spert en fuorma da columba, surlerada ni argenada, circumdaus da bialas e liungas stralas terlischontas e la tschema duei ver in rom da stralas, conform alla tschema dils altars laterals. Era fa el in antipendi da lenn, sulerau ni marmorisau.» La paga vegn fixada sin 650 fr. da pagar en treis ratas, ils davos 350 ein da pagar per cura che la lavur ei fatga. «Duont il temps ch'il meister sto luvrar en Morissen vid igl altar, sto ei vegnir dau ad el loschament, letg e la necessaria lenna da cuschinar e schau sura alla buontad ils vischins da far agli meister encual regal: en qual caussa latg da far caffè, encual buccada chischiel e pieun ni ovs ni in tschanc u encual gaglina da magliar etc.» Vid ils altars laterals ein las colurs da remplazzar leu nua ch'ellas mauncan e las petgas ein da prolungir ellas parts gradas.⁹⁴

Duront la stad ei pia daventau a Morissen bunamein zatgei sc'ina miracla: Ins ha entschiet e finiu la baselgia, clutgèr, carner e santeri

⁹² ApM C 33, pg. 4—6 e 18 s.

⁹³ E. Poeschel, *Kunstdenkmäler IV*, 1942, pg. 201

⁹⁴ ApM B 4 a 5

(ingrondaziun dils mirs), tut en admirabel tempo. Ils 7 d'october scriva sur Capaul: las lavurs van prest alla fin, ils miradurs fineschan quest'jamna. Aunc maunca la lautga-baselgia. Il mir santeri ei fatgs. Vossa Grazia vegn a ver quita che la baselgia sappi vegnir benedida sind quest unviern. Jeu supplicheschel da stgar celebrar ussa en baselgia entagl en casa da scola, che vegn prest duvrada per l'instrucziun».⁹⁵ El cudisch d'annuals fa el la remarca «... la quala lavur ei ida vina-von cun in success e pasch e concordia che tut il pievel dil contuorn ha admirau».⁹⁶ Denton ha ei era dau ina dissidenza plitost interna mo ualti recenta denter la cumissiun e sur Capaul ed era cun architect Näscher da maniera che sur canonii Fontana ha stuiu cuorer ina sera si da Pleiv a Morissen a pacificar. Ei seigi stau ina strentga lavur, ha el tradiu en ina brev alla curia, denton buca detg enten tgei e propi denter tgi quella consisteva.⁹⁷

3. Consecraziun — dedicaziun

Ils 2 d'october communichescha il vicari episcopal lumnezian, Balzer Arpagaus, alla curia, las lavurs seigien schi lunsch che la consecraziun sappi daventar beingleiti, sche pusseivel gia la 4. dumengia d'october. Sco patrocini vegni giavischau l'Immaculata.⁹⁸ Curat Capaul propona la consecraziun, sin cussegl da sur Dedual a Degen, da pader Felix a Cumbel e da plevon Fontana, il di da s. Carli, ils 4 da november.⁹⁹ Era el propona sco patrocini l'Immaculata e patrums secundars s. Giachen e s. Filipp.¹⁰⁰

Ils 25 d'october 1668 ha la baselgia nova survegniu ina sempla benedicziun tras il vicari episcopal Arpagaus. Igl uestg auxiliar, Caspar Willi, sesanflava gliez mument a Ruma agl 1. concil vatican. La consecraziun solemna ei vegnida fixada sils 27 da zercladur 1669.¹⁰¹

⁹⁵ AEC mappa 145, Pleiv, sur Capaul agl uestg ils 7 oct. 1868

⁹⁶ ApM C 4, pg. 253

⁹⁷ AEC mappa 145 Pleiv, Fontana, Pleiv, alla canzlia episc. ils 30 d'uost 1868

⁹⁸ Sco 97, Balzer Arpagaus a cancelier Appert ils 2 d'oct. 1868

⁹⁹ Sco 98, sur Capaul agl uestg ils 7 d'oct. 1868

¹⁰⁰ Sco 99, il medem agl ordinariat ils 22 d'october 1868

¹⁰¹ ApM C 4, pg. 253 s.

In problem ei ussa il *patrocini*. Da vegl enneu ei S. Onna, sco dil reminent era sur can. Tumasch Derungs, a Morissen 1907—1923, confirmescha, patruna secundara dalla baselgia.¹⁰² Plevon Leonard Solèr da l'autra vart vul declarar S. Giachen e s. Filip sco patruns dalla *pleiv*.¹⁰³ E quei magrad ch'ei dat strusch in auter patrun dalla *pleiv* che quel dalla baselgia parochiala. El document dalla consecraziun dils 27 da zercladur 1669 denton secloma ei, che uestg auxiliar Caspar Willi hagi consecrau la baselgia *en honur dalla Immaculada Concepciun da Maria*.¹⁰⁴ Midadas da patrocini vegnan bein era avon. Mo stuess gliez daventar mo cun consentiment dalla curia romana.¹⁰⁵ Denton vegn ei fatg ni cheu el document da consecraziun ni zanza auter denter nos acts a disposiziun la minima menziun d'ina midada da patrocini principal, era gnanc d'ina damonda persuerter. Ussa dat ei denton era per baselgias certs «tetels», «titulus», leu nua ch'ei setracta buca d'in sogn mobein d'in *misteri* sco la Immaculada Concepciun da Maria. *Titulus e patrocini* vegnan beinduras avon *in sper l'auter*.¹⁰⁶ En nies cass vegn perquei la *Immaculada Concepciun*, *en honur* dil qual *misteri* nossa baselgia ei consecrada ad esser in «titulus» daferton che s. Giachen e sogn Filipp restan sco da vegl enneu patruns principals dalla baselgia e s. Onna patruna secundara. Jeu less denton laschar aviert la damonda, per mauns d'in scienziat spezialist dalla liturgia.

La *fiasta* dalla *dedicaziun*-baselgia ei da vegl enneu vegnida celebrada festivamein il di da s. Onna, ils 26 da fenadur, tochen 1912. Entochen lu vegneva, tenor predetga da sur can. Tum. Derungs, quei di fatg firau era dallas *pleivs vischinontas*, «il qual ei ussa buca pli il cass». Ei detti ellas *vischnauncas vischinontas* glieud, che lavurien sil funs quei di schizun sin territori da Morissen quasi ostentativamein. Sur Derungs damonda igl ordinariat per la lubientscha da refierer la fiasta silla dumengia suondonta. Ils 26 vegni Morissen en quei cass a tener sco miez firau. Cun brev da Roma dils 12 da schaner ei vegniu corrispundiu al giavisch.¹⁰⁷

¹⁰² AEC mappa 262 Morissen, Tumasch Derungs agl Ordinariat ils 10 da schaner 1913

¹⁰³ ApM C 1, pg. 25

¹⁰⁴ ApM A 44, ils 27 da zercladur 1869

¹⁰⁵ Lexikon für Theologie und Kirche VIII, 1963, colonna 189

¹⁰⁶ Amicabla comunicaziun orala da prof. dr. Raimund Staubli, St. Leci, Cuera dils 27. nov. 1977

¹⁰⁷ AEC mappa 262. 2 Morissen, sur Derungs agl ordinariat ils 10 schaner 1913 e brev da consecraziun, copia, ils 22 schaner 1913 e ApM B 2, ils 19 da fevrer 1913

4. Restauraziuns ed acquisiziuns

1922 ei la baselgia vegnida cuvretga da niev. Ils 5 da mars ha sur can. Derungs dumandau la curia a Cuera per ina contribuziun per in tetg da plattas da stuors. Igl ordinariat ha rispundiu cuort e bien, ch'il monsignur seigi buca incantaus da stuors, el hagi nuot e sappi dar nuot.¹⁰⁸ Il tetg ha custau 2700.— francs.¹⁰⁹

Sur Leonard Solèr ha denter 1924—1926 trafficaü bia vid la baselgia. Enzatgei dil megler ch'el ha fatg ei stau da prender ord la stiva sura dil «casti» v. d. la casa parvenda veglia, ils bials tabliaus e d'aplicar els el chor dalla baselgia per las truccas. La colur blaua egl arviul dil chor han ins sgarau naven. In maletg dalla encorunaziun da Maria vid la preit sper la lautga ei vegnius tschertaus ella rodonda digl arviul dil chor. Igl «artg da triumf» ei vegnius «decoraus e sule-raus cun beinsignificonts emblems e simbols religius ord la crucifigaziun, ils mirs el chor sdremai cun cornischs e pilasters e decorai», dil pictur e sulerader Crest Gius. Capaul da Lumbrein. «Ils scrinaris han baghiau entuorn igl altar grond, han en piazza dallas duas chistas sper il tabernachel baghiau en las duas scaffas pils bials reliquiars ch'eran avon en sacristia, ornau la predella cun decoraziuns da sculptura ord la casa veglia (parvenda). Igl altar grond ha aunc obteniu 4 aunghels sgulonts, pliras decoraziuns e pli leva tschema. Il bi tabernachel ch'era ualti spoliaus d'aunghels e vuts ed era fetg defects ha puspei obteniu tut ses aunghels d'entuorn e tuttas munconzas vid la sculptura ein vegnidas cumplettadas e migliuradas.» Cuost en tut 3500.—.¹¹⁰

1926 ei la nav ed ils dus altars laterals vegni restaurai: «Scrinari Gion Luregn Blumenthal ha tenor plan da sur plevon Solèr e pictur Capaul baghiau ed ingrondui quels dus altars applicond leutier bein bia ornamentica ord la casa-parvenda veglia, sco era colonas ed autras decoraziuns dad in altar vegl ch'ins ha cumprau neu da Vignogn e las duas colonas pintgas barocas ch'eran cheu en carnèr. Arviul e preits mir han ussa obteniu, semiglont al chor, architectura, pilasters e boghens (Scheinarchitektur).»¹¹¹ — Ina tala «restauraziun saveva buca esser surportabla alla liunga.

¹⁰⁸ AEC mappa 262. 2 Morissen, sur Derungs agl ordinariat ils 5 da mars 1922

¹⁰⁹ ApM C 33, senza paginaziun, suenter il rapport sur dallas collectas.

¹¹⁰ ApM C 1, cronica, pg. 25—27

¹¹¹ ApM C 1, cronica da sur Solèr, pg. 30 s.

1974/75 ei lu la baselgia vegnida suttamessa ad ina *restauraziun totala* cun in cuost da rodund 400 000.— francs, da architect O. Fetz, Glion. La cumissiun secumponeva da mistral Balzer Collenberg sco president, Silvio Caduff, ugau parvenda, G. Luregn Blumenthal, Ursalina Caduff, Gion Stefan Collenberg e Gius. Luregn Riedi. Quei eveniment e la biala fiasta da consecraziun tras mons. uestg Johannes Vonderach ils 26 da fenadur 1975 ei aunc a tuts parochiants en buna memoria.¹¹² — 1976/77 ei era il carner vegl vegnius spazzaus. El ha fatg plaz ad in niev, cun ina adeguata caplutta da morts ed in oreifer local d'archiv. Cuost total 80 000.— fr.

Tier las *acquisiziuns* vein nus gia menziunau ils zenns e l'*ura baselgia*.¹¹³ L'ura era stada empustada dils benefactors e furnida d'ina fabrica da Lion per il clutgèr cun plat d'ura sin tuttas quater varts. Arrivada el liug era ella memia gronda pil clutgèr ed ha stuiu vegnir muntada alla fatschada dalla baselgia.¹¹⁴

1916 ha sur T. Derungs acquistau las *staziuns dalla via dalla crusch* dalla firma Fraefel S. Gagl. P. Urban caputschin da Cumbel ha benediù ellas.¹¹⁵ — Cun caschun dalla *installaziun electrica* en vischnaunca igl onn 1934, ha era la baselgia survegniu, perinaga treis cazzolas electricas, la casa parvenda sis, la scola duas ed il plaz ina.¹¹⁶

S. Onna 1946 portan sis giuvnas per l'emprema ga la *statua da Nossadunna* en processiu, *vestgida* en rosa, tenor pader Notker Curti da Mustér, exequiu da misterlessa E. Condrau-Caplazi da Mustér. — 1945 ha l'*orgla* survegniu ina nova meisa da tastatura e forza electrica. Cuost 4000.— fr. — 1946 vegnan novas *fenestras* culs uoppens dallas singulas famiglias, dalla firma Kübele. Cussegliader ei p. Notker staus, cuost 3500.— fr. — Ils *bauns* aunc oz existents ein vegni furni 1951 dalla scrinaria G. G. Sgier, Lumbrein. Cun quella caschun ein las truccas da Murezi Collenberg vegnidas allontanadas per adina.¹¹⁷ —

(Cont. suonda)

¹¹² Mira rapport ella Gasetta Romontscha 1975/59 e 1975/63 sco era Bündner Tagblatt 1975/170 e 1975/180

¹¹³ Mira Annalas SRR 90, 1977 pg. 165

¹¹⁴ ApM C 58, pg. 33. Sur dalla ura-baselgia e siu fundatur cp. Annalas SRR 90, 1977, pg. 165 s.

¹¹⁵ AEC mappa 262. 2 Morissen, sur Derungs agl ordinariat ils 31 da fenadur 1916. — El medem liug, pader Urban agl uestg ils 19 d'uost 1916.

¹¹⁶ AcM C 1, 4 prot. da vischnaunca, pg. 168. — ApM C 1, cronica, pg. 38.

¹¹⁷ ApM C 1, cronica pg. 55—61

Ils mastrals, presidents e deputats d'Engiadina Bassa

da Gaudenz Vonzun

I. Introducziun

I nun es dafatta bricha liger per ün laic da lair provar da dar a lectuors interessats ün insai sur dal svilup e la fuormaziun da la giurisdicziun ota e da la suveranità da l'Engiadina Bassa. L'istorgia giuridica da quista drettüra nu's lascha brichafat congualar cun quella da l'Engiadin' Ota, chi da bel principi ha giovà la rolla da mêra superiurità ed independenza.

Grond es però listess stat eir sün quist chomp stantus l'interess da scienziats, istorikers e giurists, chi s'han occupats intensivmaing culla istorgia da dret da l'Engiadina Bassa e chi han provà da schoglier nufs e sgurdibels, cha interess politics e prouvas d'impatrunamaint vaivan chaschunà a quista vallada. Da trar a manzun in quist lö sun impustüt las lavuors dals seguaints autuors:

Chiampell D., *Descripziun topografica da la Rezia alpina* (1573);
traducziun ladina da dr. Men Bazzell e dr. Men Gaudenz, 1971—
1977.

Hammerl F., *Die Rechts- und Herrschaftsverhältnisse im Unterengadin im 13. und 14. Jahrhundert*; JHGG 1922.

Foffa P., *Das Bündnerische Münstertal, eine historische Skizze*, Chur 1864.

Jecklin F., *Land und Leute des Unterengadins und Vintschgaus im 14. Jahrhundert*, Chur 1922.

Meyer-Marthaler E., *Untersuchungen zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte der Grafschaft Vintschgau im Mittelalter*; JHGG 1940.

Planta P. C., *Das alte Rätien*, Berlin 1872.

- Die currätischen Herrschaften in der Feudalzeit, Bern 1881.
- Plattner W., Das Verhältnis des Unterengadins und des Münstertales zur Grafschaft Tirol und die Gebietsbereinigung zwischen letzterer und dem Freistaat gemeiner III Bünde; JHGG 1893.
- Rauch M., La chanzun da la libertà 1652—1952; Gö commemorativ per il 300avel giubileum da la libertà in Engiadina bassa 1952.
- Schmid T., La liberaziun da l'Engiadina bassa 1652; Chalender ladin 1952.
- Il vegl Vnuost e seis rapports cull' Engiadina bassa; Chalender ladin 1970.
- Schwarz R., Die Gerichtsorganisation des Kantons Graubünden von 1803 bis zur Gegenwart; JHGG 1946/47.
- Stolz O., Beiträge zur Geschichte des Unterengadins aus Tiroler Archiven; JHGG 1923.
- Zur Geschichte der Landeshoheit im Unterengadin und Tirol; 1929.
- Sprecher J. A./Jenny R., Kulturgeschichte der Drei Bünde im 18. Jahrhundert; Erweiterte Auflage der Neu-Edition 1951, Chur 1976.
- Tönjachen O. R., Baldiron und die rätischen Bünde. Ein Beitrag zur Geschichte der Bündner Wirren mit einer Darstellung der Herrschaftsverhältnisse im Unterengadin und Prättigau während des Mittelalters; Samedan 1930.
- Tramèr G., Die Unterengadiner Gemeinden vom 16. Jahrhundert bis zur kantonalen Verfassung von 1854; Zürich, Diss. 1950.
- Valèr P., Die Entwicklung der hohen Gerichtsbarkeit und die Ausbildung der Landeshoheit im Unterengadin, unter Mitberücksichtigung des Münstertals und des Vintschgaus; Zürich, Diss. 1927.
- Wagner R./Salis L. R., Rechtsquellen des Cantons Graubünden; Separat-Abdruck aus der Zeitschrift für schweizerisches Recht 25—28, 32; 1887—1892.
- Da resguardar ais plünavant eir la fich remarchabla lavur da:
- Mohr Th./Moor C., Codex diplomaticus, Sammlung der Urkunden zur Geschichte Cur-Rätiens und der Republik Graubünden, Bde. I—IV. Chur 1848—1865.

II. Cuorta survista istorica

Sco chi resorta da squasi mincha lavur surindichada es l'Engiadina Bassa statta tschientiners a la lunga in stretta colliaziun culla Val Vnuost. Ella vain descritta sco vallada deserta, situada immez pussantas muntognas e sombers gods ed es separada tras chadainas da muntognas e strettüras dals territoris blerun plü sulaglivs e früttaivels illa Val Vnuost ed i'l Tirol. E sco la val dessan esser stats eir seis abitants, dürs, indomabels, da character robust, d'anim simpel e sainza pretaisa. Sco la vita da minchadi dals abitants sta eir l'istorgia da l'Engiadina Bassa suot l'insaina da la defaisa, tantplü chi's tratta d'üna zona da cuntaisa politica tanter il cuntadi tirolais e l'ovais-chia da Cuoir.

Eir scha la val ha appartgnü tschientiners a la lunga al Tirol, as saintan ils abitants colliats blerun daplü culs vaschins chi abitaivan aint il territori da l'odiern Grischun. Ün' excepziun faivan be las famiglias nöblas da Tarasp e da Ramis, ma neir els nun han mai renunzchà ne sün lur lingua ne sün lur particularità.¹

Per incleger las relaziuns in nossa val, sco chi regnaivan dūrant il 13avel e 14avel tschientiner stuvaina dar ün sguard inavo fin aint il temp carolingic. Quella jada, intuorn ils ons 800, appartgnaiva l'Engiadina Bassa a la Rezia «curiensis». In quel territori vaivan ils ovais-chs da Cuoir il timun in man e quai tant pel domini profan co pel domini clerical. Intuorn il 10avel tschientiner cumpara l'Engiadina Bassa sco üna part dal cuntadi da Vnuost.² Las relaziuns politicas nu sun damaja brichafat cleras, da tuottas duos varts daja pretaisas sün drets legals e signurils, da la vart dal Tirol e da la vart da l'ovais-chia.

Id es bain uschea sco chi scriva Guido Tramèr: «tras tuot l'istorgia da l'Engiadina Bassa — dal prüm temp d'immez fin al 17avel tschientiner — as stenda sco ün fil cotschen *il cumbat per la suveranità* (da quista val) tanter ils ovais-chs da Cuoir e la Lia da la Chadè d'üna vart e'ls cunts dal Tirol da tschella vart».

¹ Hammerl Franz, Die Rechts- und Herrschaftsverhältnisse im Unterengadin, pag. 71, 75.

² Stolz Otto, Beiträge zur Geschichte des Unterengadins aus Tiroler Archiven, pag. 11 f.

Il chavazzin per la fuormaziun da la drettüra ota d'Engiadina Bassa es da tscherchar dal 806.³ Quella jada vain la Rezia zavrada in trais cuntadis. Ün da quels cumpiglia ils territoris da l'Engiadina Bassa, da la Val Müstair e dal Vnuost. Quista zavrada es da gronda portada impustüt per l'Engiadina Bassa. Seis effets düran fin a la schlubgiaschun da l'Engiadina Bassa dal domini austriac dal 1652.

La rivalità tanter l'Austria e l'ovais-chia, v. d. tanter il domini tirolais-austriac magari agressiv pervi da sia s-charsdà da bains stabels e l'ovais-ch da Cuoir, sten possedaint cun tuot seis privilegis d'immunità, para da's transmüdar intuorn il 1360 in üna amicizcha sten privlusa per l'Engiadina Bassa. Ma güst quist fat es stat per buna part il motiv cha'ls sudits d'Engiadina Bassa s'han units cun quellas forzas democraticas chi dal 1367 han s-chaffi la Lia da la Chadè.⁴ Ma quist cuntercuolp dals abitants d'Engiadina Bassa nu basta per cha l'Engiadina Bassa possa laschar sventular la bindera da la libertà. Pensain be als principals evenimaints chi seguan, a la Guerra svabaisa culla battaglia da Chalavaina dal 1499, a la Refuorma, acceptada pac plü tard eir per as distanziar da l'ovais-ch da Cuoir, e, a la fin, la Cuntrarefuorma, accumpagnada dals Scumpigls grischuns. Tuot la defaisa e renunzcha para per nüglia cur cha, dal 1621, Sur e Suot Muntfallun dvaintan cun lur abitants danouvmaing sudits da «Sia Maestà, il duca Leopold d'Austria».⁵ Id ha vuglù las intermediaziuns dal duca da Rohan (1635) per s-chatschar ils Austriacs e lur alliats our dal Grischun. Lura pür, cun chaschun da las lungas trattativas, vain per la prüma jada manzunà la pussibilità d'üna eventuala schlubgiaschun dals drets austriacs in Grischun, l'uscheditta «Cumpra».⁶

Fingià culla mort da l'archiduca Leopold dal 1632 e, davo, grazcha a la politica plü paschaivla da l'archiduchessa Claudia (rimplazanta dal figl minore Ferdinand Carl), grataja da realisar per l'Engiadina Bassa la schlubgiaschun da l'Austria e da seis drets.⁷

³ Tönjachen R. O., Über rauhe Pfade zur Freiheit, Introducziun «La Chanzun da la libertà 1652—1952» pag. 1.

⁴ Tönjachen R. O., Baldiron und die drei rätischen Bünde; Ein Beitrag zur Geschichte der Bündner Wirren, pag. 8.

⁵ Valèr Paul, Die Entwicklung der hohen Gerichtsbarkeit und die Ausbildung der Landeshoheit im Unterengadin, pag. 89.

⁶ Valèr Paul, pag. 93, 94.

⁷ Tönjachen R. O., Über rauhe Pfade zur Freiheit, pag. 14.

La «Charta da la Cumpra», munida culla suottascripziun e cul sagè archiducal, datescha dals 3 lügl 1652 e vain ratifichada a Prag da l'Imperatur Ferdinand III als 29 lügl dal listess on. Per Sur Muntfallun suottascriva ml. Jon Planta-de Wildenberg dad Ardez, per Suot Muntfallun landamma Giörin Vietzel da Zuoz insembel cun ml. Curdin Schmid da Sent. La somma da schlubgiaschun importa per Sur Muntfallun 14 000 e per Suot Muntfallun 12 600 guldiners austriacs.

III. Las giurisdicziuns

Fin al 14avel tschientiner sun l'Engiadina Bassa e la Val Vnuost ün principadi. A listess temp as basan imperò tant l'Engiadina Bassa co la Val Müstair vieplü süls drets ovaïs-chals, sülla Lia da la Chadè e sün la Republica da las Trais Lias. Uschea fan l'Engiadina Bassa e la Val Müstair part dal svilup cumünal-federativ da las vals alpinas grischunas.⁸

Sco possessuors da bains in Engiadina Bassa sun da notificar (sco chi resorta dal scumpart e da l'administrasiun):

- ils ovaïs-chs da Cuaira
- las clostras da Müstair e da Mariamunt
- ils signuors da Matsch
- las famiglias nöblas da Tarasp e da Ramosch
- divers paurs libers sün agen sögl (daspö il 12avel tschientiner)

Tant ils signuors feudals nomnats qua sura sco eir ils paurs libers han gnü gronda portada pel svilup economic, politic e legal sün nos territori. Impustüt ils paurs libers sun stats ün frain important pel svilup d'ün stadi feudal. Id es cler cha *las drettüras* chi s'han fuormadas per gronda part our dal ravuogl dals paurs libers nu's cumportaivan culs signuradis e ch'ellas favurisaivan ils drets paurils.⁹

Malgrà tuottas divergenzas esa uschea cha'l domini ovaïs-chal ha gnü bler daplü dachedir in nossa cuntrada co la suveranità austriaca. Daspö la mità dal 13avel tschientiner s'inscuntra l'expressiun «*gliend da la Chadè*» ed a listess temp vain eir manzunada la pratcha da la «*giurisdicziun bassa*» in Sur e Suot Valtasna. I's po eir constatar cha

⁸ Marthaler Elisabeth, Untersuchungen zur Verfassungs- und Rechtsgeschichte der Grafschaft Vintschgau im Mittelalter, pag. 61.

⁹ Marthaler Elisabeth, Vintschgau, pag. 157.

influenza e posiziun da l'ovais-ch da Cuaira sun plü fermas in Sur Tasna co in Suot Tasna quai chi's lascha probabelmaing attribuir al possess inegual da bains stabels. Id es però da constatar cha, malgrà tuot la pussanza, *nun es l'immunità ovais-chala* in Engiadina Bassa mai passada sur il glim da *la giurisdicziun bassa* oura.¹⁰

E co staja culla *giurisdicziun ota* in Engiadina Bassa? Quella ha causà bler rumpatesta, differentes avis e malsgürezza als scienziats. Nus ans basain sülla lavur da Guido Tramèr¹¹ chi attribuischa quist privilegi als *cunts dal Tirol* chi vaivan savü unir in lur mans fingià al principi dal 14avel tschientiner squasi tuot ils drets suverans. Però i nun es mâ reuschi da trar ün cunfin exact e persvadent tanter las cumpetenzas da las duos pussanzas (Austria — ovais-ch) in Engiadina Bassa e lur cumplichats drets legals. Pensain be als signuors da Matsch chi d'eiran a listess temp vasals dal cunt dal Tirol e da l'ovais-ch da Cuaira.

Per quai chi riguarda l'*organisaziun* as poja constatar il seguint per la *giurisdicziun bassa*: Dal 14avel tschientiner invia vegnan nomnadas *duos bachettas* in Engiadina Bassa: *Sur Val Tasna* e *Suot Val Tasna*, fich probabel adattadas a l'organisaziun ecclesiastica da quella vouta. Sco la plü veglia baselgia d'Engiadina Bassa resorta fingià dal 930 la baselgia da pelegrinadi Sonch Flurin a Ramosch¹². In Sur Val Tasna d'eira la baselgia d'Ardez la baselgia principala. Ella vain manzunada la prüma jada vers la fin dal 13avel tschientiner¹³. Il cunfin natüral tanter Sur Tasna culs cumüns da Zernez fin Ardez e Suot Tasna culs cumüns da Ftan, Scuol e Sent fuorma il Tasnan illa strettüra tanter Ardez e Scuol.

In connex cul acquist da la fortezza da Ramosch tras l'ovais-ch da Cuaira, vers la fin dal 14avel e'l cumanzamaint dal 15avel secul, as fuorma sco *terza bachetta* in Engiadina Bassa la *drettüra da Ramosch*, prümariamain be cul cumün da Ramosch, e pür plü tard lura cun Tschlin e Samagnun. Sgür es eir, cha d'ürant il 15 avel tschientiner toccaiva il cumün da Tschlin pro la drettüra da Suot Tasna¹⁴.

¹⁰ Casparis H., Der Bischof von Chur als Grundherr im Mittelalter, pag. 61 f.

¹¹ Tramèr Guido, Die Unterengadiner Gemeinden vom 16. Jahrhundert bis zur kantonalen Verfassung von 1854, dissertaziun 1950.

¹² Codex diplomaticus Mohr, I. nr. 42.

¹³ Codex diplomaticus Mohr, II. nr. 76.

¹⁴ Muoth J. C., Zwei sog. Ämterbücher des Bistums Chur aus dem Anfang des 15. Jahrhunderts, pag. 48.

Bain differenta da la surnomnada giurisdicziun bassa ovaïs-chala es l'organisaziun da la *giurisdicziun ota* in Engiadina Bassa, suot administraziun giuridica ed influenza tirolaisa. Probabelmaing per facilitar l'administraziun as fuorman vers la fin dal temp d'immez las drettüras criminalas da *Sur Muntfallun* culs cumüns da Zernez, Susch, Lavin, Guarda, Ardez (Steinsberg) e Ftan, da *Suot Muntfallun* culs cumüns da Scuol, Sent, Ramosch, Tschlin (cun Samagnun plü tard) e sco terza *Danuder*¹⁵. Üna survista in merit a la constituziun da quel temp ans dà l'uschedit «Weistum» o la «Landsprache» dal 1436, da la quala però (seguond Tönjachen e Foffa) i nu's po as fidar dal tuot, siond ch'ella po gnir incletta sco üna prova austriaca per s'acquistar in Engiadina Bassa ils intents vuglûts da vegl innan¹⁶. Seguond la «Landsprache» as sparta la drettüra in trais districts, minchün cun seis agen lö da suplizi: Danuder, Sent e Punias-cha¹⁷. Interessanta es la constataziun cha fingià quella jada nu vegnan manzunats ingüns gü-raders per la drettüra da Sur Muntfallun, ün segn chi's provaiva fingià là da's deliberar da la pussanza suverana tirolaisa.

Our da tuottas intschertezzas resorta il fat, cha davo la Guerra svabaisa, 1499, s'han ils cunts dal Tirol stü accumadar ed arcugnuescher tant la Lia da la Chadè co l'ovaïs-ch da Cuoira sco lur partischans. Per pudair reglar da quinderinavant vischandaivelmaing la giurisdicziun penala seguan dūrant il 16avel ed eir amo al principi dal 17avel tschientiner divers contrats statutarics tanter l'Austria e'ls ovaïs-chs¹⁸. In conseguenza als «Artichels da Glion, 1526» vain plünavant la pussanza suverana ovaïs-chala diminuida considerabelmaing. Lura, davo plü d'ün tschientiner plü tard, dal 1652, segua finalmaing la «Cumpra» dals drets suverans austriacs in Sur e Suot Muntfallun. Ün' excepziun, sco cuntschaint, fa però il signuradi da Tarasp, chi s'unischa cul stadi da las Trais Lias pür dal 1803, al mumaint cha'l chantun Grischun vain stabili.

¹⁵ Tönjachen R. O., Über rauhe Pfade zur Freiheit: Il cunfin, l'aual da Muntfallun, ais ourasom Ftan pitschen (vers Scuol), pag. 20.

¹⁶ Tönjachen, Baldiron und die drei rätschen Bünde, pag. 42.

¹⁷ Stolz Otto, Beiträge zur Geschichte des Unterengadins, pag. 28 f.

¹⁸ Jecklin F., Materialien zur Standes- und Landesgeschichte Gem. III Bünde, pag. 125, 132, 155.

IV. *Survista dal scumpart giurisdicziunal in Engiadina Bassa ant l'introducziun da la nouva ledscha chantunala dal 1851*

La reconstrucziun dal scumpart giurisdicziunal in Engiadina Bassa as referischa süllas survistas antecedaintas. Üna ulteriura idea da la situaziun ans dà eir üna charta, scritta als 29-6-1837, dals duos deputats da la drettüra da Sur Valtasna, Dumeng G. Gistun d'Ardez e Theodor Regi da Zernez, al lodaivel Grand Cussagl¹⁹, in connex cullas «differenzias insortas, tranter las Drettüras da sur e suot Tasna, relativamaing allas relatiuns jüdicialas della Comunitad da Ftan e l'incorporatiun di medema in seis rapports civils e Criminals at üna suletta dellas Drettüras limitrofas»²⁰. Sco cha'l lectur po constatar, appartgnaiva Ftan in civil pro la drettüra da Suot Valtasna, in criminal però pro la drettüra da Sur Muntfallun. Quista constellaziun ha chaschunà al cumün da Ftan, chi's resentiva plü collià cun Sur Tasna e chi as giavüschaiva be üna appartgnentscha drettüriala, blera dischuniun e discordia culs condrettürials da Suot Val Tasna. Las lungas cuntraversas han surtuot dal 1837 dat andit a seriusas trattativas tanter ils deputats e la Regenza grischuna, sainza mai avoir raggiunt il resultat spettà. Il vegl scumpart resta inavant e la düra cuntaisa as padima finalmaing, dal 1851, cull' introducziun da la nouva ledscha chantunala grischuna.

Oriundamaing constataina il seguint scumpart drettürial in Engiadina Bassa:

1. *La drettüra ota d'Engiadina Bassa* cullas drettüras civilas da Sur Valtasna e Suot Valtasna e cullas drettüras criminalas da Sur Muntfallun e Suot Muntfallun.
2. *La drettüra ota da Ramosch* cullas drettüras da Ramosch, Stalla ed Avers.

¹⁹ Archiv chantunal, actas Drettüras/Drettüras otas, sig. II 11 c 3.

²⁰ Archiv chantunal, actas process/appartgnentscha drettüriala dal cumün da Ftan 1837, sig. ASp III 6 c 3.

1. *Drettüras civilas:*

Sur Valtasna²¹

Suot Valtasna²²

Ramosch²³ *

Cumüns:

Zernez, Susch, Lavin, Guarda, Ardez
(Steinsberg) e Tarasp

Ftan, Scuol e Sent

Ramosch, Tschlin e Samagnun

2. *Drettüras criminalas:*

Sur Muntfallun²²

Suot Muntfallun²⁴

Zernez, Susch, Lavin, Guarda, Ardez
(Steinsberg), Tarasp e Ftan

Scuol, Sent, Ramosch, Tschlin e Samagnun

Cunfins:

Per Sur e Suot Valtasna: Il Tasnan tanter Ardez e Ftan.

Per Sur e Suot Munfallun: l'aual da Muntfallun ourasom Ftan
Pitschen vers Scuol.

V. *Survista statutarica*

Egual al scumpart giurisdicziunal da l'Engiadina Bassa cumparan eir seis statüts o trastüts, chi preschaintan ün chomp da grondischma valur per l'istorgia da cultura e per l'istorgia da dret. Üna survista da quistas funtanas da dret, per part avant man ed amo bain mantgnüdas, avant e davo la «Cumpra» dal 1652, chattaina aint ill' ouvra da Richard Wagner/Louis Rudolph von Salis: «Rechtsquellen des Cantons Graubünden», Basel 1887, pag. 390 f./Lia da la Chadè. Resguar-

* Insembel cun Stalla ed Avers cumpara Ramosch cun Tschlin e Samagnun sco seguonda drettüra ota in Engiadina Bassa.

²¹ Tarasp cun sias fracziuns pür daspö il 1803.

²² Ftan fa part in civil cun Suot Tasna, in criminal cun Sur Muntfallun.

²³ Prümariamang üna drettüra be cul cumün da Ramosch dapersai. Tschlin cumpara amo fin intuorn il cumanzamaint dal 15avel tschientiner pro la drettüra da Suot Tasna e vain annectà insembel cun Samagnun e sias fracziuns pür davo illa drettüra civila da Ramosch, fich probabel amo i'l cuors dal 15avel secul.

²⁴ La drettüra criminala da Suot Muntfallun es plünavant scumpartida in duos subdivisiuns: *Sur Punt Peidra* (Vidvart Punt Peidra) culs cumüns da Ftan, Scuol e Sent, e *Suot Punt Peidra* (Nanvart Punt Peidra) culs cumüns da Ramosch, Tschlin e Samagnun.

dond il fat, cha'l scumpart giurisdicziunal in Engiadina Bassa cullas drettüras civilas da Sur e Suot Valtasna, da Ramosch, da las drettüras criminalas da Sur e Suot Muntfallun, resta inavant cun sias ledschas eir davo'l 1652 (Cumpra), as laschan rubrichar ils statüts fin dal 1851 seguaintamaing:

1. Statüts civils da la drettüra Sur Valtasna (eir d'Ardez)
2. Statüts civils da la drettüra Suot Valtasna
3. Statüts civils da la drettüra da Ramosch (Suot Punt Peidra)
4. Statüts criminals da la drettüra Sur Muntfallun
5. Statüts criminals da la drettüra Suot Muntfallun (Sur Punt Peidra)

Intant cha plü d'ün dals surnomnats trastüts ais amo hoz in possess privat, dispuona eir l'archiv chantunal a Cuoira sur d'üna considerabla collecziun, cha'ls interessents pon chattar bain registrada aint ils cuntegns da las Trais Lias e da las «Scrittüras privatas», rumantschas e tudais-chas (A e B). I'ns dà in ögl in quist connex, cha'l numer dals statüts avant man ed a nus cuntschaints resorta in Sur Valtasna e Sur Muntfallun per bainquant da quels da Suot Valtasna, da Suot Muntfallun e da Ramosch.

Üna publicaziun dals «Trastüts d'Engiadina Bassa» es prevista da vart professiunala.

VI. Tabla dals magistrats

La survista chi segua nun es displaschaivelmaing cumpletta e cuntegna, per mancanza da funtanas sufficiaintas, loccas irreparablas, surtuot in rapport als mastrals o landammas d'Engiadina Bassa. Intant cha per mia lavur sur dals mastrals d'Engiadin' Ota am sun statta a disposiziun documentaziuns e svesa publicaziuns da gronda valor istorica, mancan in Engiadina Bassa, ouravant per las drettüras da Suot Tasna, da Suot Muntfallun e da Ramosch squasi tuottas indicaziuns necessarias. Invan as tschercha aint ils archivs circuitals da Sur Tasna a Lavin, da Suot Tasna a Scuol e da Ramosch in S-chadatsch ils protocols originals avant il 1851, sco cha tals p. ex. as rechattan fich bain mantgnüts aint il archiv circuital d'Engiadin' Ota a Zuoz.

Sco basa per mia lavur n'ha eu ouravant tuot resguardà duos publicaziuns, chi sun degnas da gnir menziunadas in quist lö e ch'eu n'ha provà d'amplifichar fin al temp preschaint.

1. *Maschel Jon J. Ritz da Guarda*: Landammas ed actuars in civil del circul Sur-Tasna dal 1748 fin 1913; Annalas 26/1912, pag. 167.
2. *Circondari Ludwig J. Vital da Susch*: Deputats e mastrals d'Engiadina Bassa 1817, resp. 1820 fin 1920; Fögl d'Engiadina 1920, nr. 29, 31, 33, 37, 47, 49, 61.

Otras indicaziuns nüzzaivlas ans dan ils Chalenders da stadi dal chantun Grischun chi, cun excepziun dal spazi 1803—1815, sun amotuots avantman. Alchünas s-charsas infuormaziuns sun da chattar plünavant aint ils periodics vegls: Regimentskalender der Stadt Chur, Rhätischer Staatskalender e Taschenkalender; quist ultim po gnir resguardà sco prüma publicaziun da l'odiern Staatskalender. Brichafat cuntschaintas nun ans sun las funtanas cha maschel Jon J. Ritz ha pudü impuonder per sia lavur. Puchà ch'el nun ha relaschà a seis lectuors quel muossavia!

La seguinta survista as referischa uossa sülla preditta tabla dals mastrals, presidents e deputats d'Engiadina Bassa:

1. Ils mastrals in criminal (fiscals) da Sur Muntfallun, fin 1851
2. Ils mastrals in criminal (fiscals) da Suot Muntfallun, fin 1851
3. a) Ils mastrals in civil da Sur Valtasna, fin 1851
b) Ils presidents dal circul Surtasna, 1851—1979
4. a) Ils mastrals in civil da Suot Valtasna, fin 1851
b) Ils presidents dal circul Suottasna, 1851—1979
5. a) Ils mastrals in civil da la drettüra Ramosch, fin 1851
b) Ils presidents dal circul Ramosch, 1851—1979
6. Ils presidents dal tribunal districtual En, 1849—1979
7. Ils deputats al Grand Cussagl, 1803—1979
 - a) Sur Valtasna
 - b) Suot Valtasna
 - c) Ramosch

1. Ils mastrals in criminal (fiscals) da Sur Muntfallun

Spazi dal temp fin 1819, na cumplet. Funtanas impuondüdas: Archiv Chantunal, manuscrits privats A e B miss in parantesa; Churer

Regimentskalender, Rhätischer Staatskalender e Taschenkalender für den Canton Graubünden.

- 1652—1653 Johannes Planta de Wildenberg dad Ardez (chi suotta-scriva als 29 lügl 1652 la charta da la «Cumpra» sco rapreschantant da Sur Muntfallun)
- 1669— Hartmann Planta de Wildenberg (A 202)
- 1688—1690 Johann Heinrich Planta de Wildenberg (A 54, 278, 334)
- 1701— Peter Planta de Wildenberg (vicari della intera Valtellina, A 301)
- 1774— Jachen L. Betschla (A 770)
- 1761— Jon della Tuor Planta, Susch (B 1007)
- 1763— Pietro Planta de Wildenberg? (A 54)
- 1780— Giacomo Bezzola, Zernez; in oter lö J. C. Tschonder (A 586/10, A 712)
- 1787— Jachen J. Gulfin, Ardez, sco ldm. scadent (A 586/11)
- 1790— Nicolo de Nicolai, Fettan (A 712)
- 1798— Otto Secchi di Fettano?; figl da ldm. Riget Secchi (A 54)
- 1805—1806 O. Claglüna, Ardez
- 1806—1807 Jakob Planta, Susch
- 1807—1808 Christoph Padruot, Fettan
- 1808—1809 Jakob Nicolai, Fettan
- 1809—1810 Peter Bart, Steinsberg
- 1810—1811 Jon Pitschen Claglüna, Ardez; in oter lö David Bonorand, Lavin
- 1811—1812 Heinrich Wegli (?)
- 1812—1813 Conradin Planta
- 1813—1814 Jakob de la Tour Planta
- 1814—1815 David Bonorand, Lavin (?)
- 1815—1819 locca

1819—1850 seguond glista collectada da Ludwig Vital:

- 1819—1820 Jon Vital Bina, Ftan
- 1820—1821 Ludwig Schucan, Ftan
- 1821—1822 Nuot Gistun, Ardez
- 1822—1823 Jon Vanzun, Ardez
- 1823—1824 Jon Schucan, Ftan

1824—1825	Andreas Mohr, Susch
1825—1826	Curdin Planta, Susch
1826—1827	Lorenz Steiner, Lavin
1827—1828	Rodolph Bezzola (Betschla), Zernez
1828—1829	Ludwig Filli, Zernez
1829—1830	Jon Pitschen Zanetti, Zernez
1830—1831	Lüzi Clagluna, Ardez
1831—1832	Nicol. Karl, Tarasp
1832—1833	Tomas Perl
1833—1834	J. B. Schucan, Ftan
1835—1836	Gaudenz J. Planta
1836—1837	Lorenz Steiner, Lavin
1837—1839	Jac. Planta
1839—1840	Peder B. Bertha, Ftan
1840—1841	Padruot Bertha, Ftan
1841—1843	Jon A. Könz
1843—1845	Jac. Nuolf
1845—1847	Nic. Bonorand
1847—1850	Gaudenz Zappa, Zernez

2. *Ils mastrals in criminal (fiscals) da Suot Muntfallun*

1652—1653	Curdin Schmid da Sent (chi suottascriva als 29 lügl 1652 la charta da la «Cumpra» sco rapreschantant da Suot Muntfallun)
1654—	Joan Rimathieu (A 56)
1707—	Johann D. Augustin (A 516)
1776—	Casper Saroth (?), Schuls (A 516)
1805—1807	Conrad Schmid, Sent
1807—1809	Jon Florin Mathieu, Remüs
1809—1811	Jon Men Mark, Schuls
1811—1813	Jakob R. Corf (1812 in oter lö Joh. Prevost, Remüs)
1813—1814	Ganot Salamun, Sent
1814—1820	locca

1820—1850 seguond glista Ludwig J. Vital:

1820—1821	Nuot L. Rimathè, Ramosch
1821—1823	Cristoffel Denoth, Samagnun

1823—1825	Chasper Stupan, Sent
1825—1827	Jon Prevost, Remüs
1827—1829	Wilhelm Rauch, Schuls
1829—1831	Nott Rimathè, Remüs
1831—1833	Andreas Conradin, Sent
1833—1834	Jachen Mathieu, Remüs
1834—1835	Jachen Mathieu, Remüs
1836—1837	Gisep Hermann, Schuls (?)
1837—1839	Ulrich Rimathè, Remüs
1839—1841	Val. Fl. Augustin, Sent
1841—1843	P. Jenal, Samnaun
1843—1845	Gisep Minal, Remüs
1845—1847	Chapitani Arquint, Schuls
1847—1849	Domenic Rimathè, Remüs
1849—1850	Jon Schucan (?)

3. a) *Ils mastrals in civil da Sur Valtasna, fin 1851*

1664—	Jon Lureng Troll, Lavin (B 1007)
1675—	Jachien Nuott Bonorand, Lavin (A 317, 320)
1688—	Jon Köntz (A 737)

1689—1747 seguond la publicaziun da Ludwig J. Vital²⁵:

1689	Mastral Duosch T. Mohr
1692	Mastral Jachen Jousch
1694	Mastral Jachen Könz
1695	Mastral Jon St. Vuolpi
1696	Mastral Jon P. Bart
1697	Mastral Duri Mohr
1698	Mastral Curdin Mohr
1699	Mastral Jon H. Planta
1700	Mastral Jachen Grass
1701	Mastral Duosch Regi

²⁵ L'autur da la survista scriva in üna agiunta: Nella biblioteca da signura Ursula Rosler n. Planta a Susch chattet ün bel cudesch vegl, guarni cun serradüra e decoraziun da latun, chi contegna tanter oter üna Matricola dels *Mastrals della drettüra dad Ardez* (Surtasna), scritta tras Duri J. Könz, not. publ. Guarda anno 1749, col motto: «Omnia probate, quod bonum est tenete! Estis quidem judices, sed non habetis propriam protestatem, judicate omnia, juxta Legem e Testimonia!

1702	Mastral Peider Bonura
1703	Mastral Duri del Non
1704	Mastral Steivan B. Könz
1705	Mastral Jachen Bart Könz
1706	Mastral Jachen S. Clagluna
1707	Mastral Jachen P. Könz
1708	Mastral Andrea Duriet
1709	Mastral Töna Cazin
1710	Mastral Jon H. Valentin
1711	Mastral Nuot B. Grass
1712	Mastral Dumeng del Non
1713	Mastral Jon Sallis
1714	Mastral Jachen Könz Gistun
1715	Mastral Jon C. Stainer
1716	Mastral Gisep Könz
1717	Mastral Clavuot Ander
1718	Mastral Duosch T. Mohr
1719	Mastral Dumeng Rumbels
1720	Mastral Dumeng D. Gaudens
1721	Mastral Jon Dalp Cazin
1722	Mastral Rudolf Planta
1723	Mastral Matias Regi
1724	Mastral Nicolin Serardi
1725	Mastral Peidar Gistun
1726	Mastral Hermon Tunet
1727	Mastral Lucas Stamin
1728	Mastral Dumeng Planta
1729	Mastral Duri J. Planta
1730	Mastral Nuot Valentin
1731	Mastral Nuolf Bonorand
1732	Mastral Baltisar del Non
1733	Mastral Burtal J. Sallis
1734	Mastral Andrea Nutins
1735	Mastral Nuot Stupaun
1736	Mastral Jon A. Porta
1737	Mastral Christoffel Stavnin
1738	Mastral Cristel B. Bart
1739	Mastral Jachen Curdin Rosler

1740	Mastral Andrea Bonorand
1741	Mastral Dumeng Grass
1742	Mastral Burtel Grass
1743	Mastral Jon Mengiarda Clagluna
1744	Mastral Dumeng T. Stainer
1745	Mastral Burtel Pinösch
1746	Mastral Jachen K. Clagluna
1747	Mastral Burtel Stupaun

1748—1851 seguond la publicaziun da maschel Jon J. Ritz:

1748—1749	Planta Johann T., Susch
1749—1750	Bart Jachen, Guarda
1750—1752	Planta Jachen A., ?
1751—1752	Saluz Andr. J., Lavin
1752—1753	Bonorand J. T., Susch
1753—1754	De Leon Ulder. Leon, Zernez
1754—1755	Betschla R. Fadri, Zernez
1755—1756	Dutschessa Steff. Bard., Ardez
1756—1757	Könz Bart. Steiv., Ardez
1757—1758	Clagluna J. Bart., Ardez
1758—1759	Wiletta St. P., Guarda
1759—1760	Zodrell J. Cl. D., ?
1760—1761	Mour Duri U., Susch
1761—1762	Valentin Jac. N., Lavin
1762—1763	Golphio Nuot A., ?
1763—1764	Bonorand Pitschen H. Cap., ?
1764—1765	Brinsch Nicola, ?
1765—1766	Stupaun Jac. J., Ardez
1766—1767	Stupan Dan. J., Ardez
1767—1768	Stevnin Ant. Chr., Guarda
1768—1769	Bonorand Steiv. J. Tuor, Susch
1769—1770	Mohr Duri H., Susch
1770—1771	Valentin John H., Lavin
1771—1772	Gaudenz Th. N., Lavin-Zernez
1772—1773	Betschla Padruot L., Zernez
1773—1774	Regi Dosch Curd., Zernez
1774—1775	Clagluna Andri K., Ardez
1775—1776	Stainer Peter D., Ardez

1776—1777 Könz J. da Steiv., Guarda
 1777—1778 Nolf Johannes, Susch
 1778—1779 Gulfin Jacob, Ardez
 1779—1780 Vonzun Andrea, Ardez
 1780—1781 Delnon Joh. P., Zernez
 1781—1782 Gistun Dom. N. T., Ardez
 1782—1783 Betschla Josef Jac., Zernez
 1783—1784 Tönnett Jon dal Pitschen, Ardez
 1784—1785 Stupan Jon Bart., Ardez
 1785—1786 Stevnin Andr. N. A., Guarda
 1786—1787 Morell Elias D., Ardez
 1787—1788 Morell Christian F., Ardez
 1788—1789 Stephanin Elias N., Guarda
 1789—1790 Delnon Nuot P., Zernez
 1790—1791 Betschla Rudolf R., Zernez
 1791—1792 Regi P. L. Dosch, Zernez
 1792—1793 Jüst Jon Tol., Guarda
 1793—1794 Tönnett Armon J., Ardez
 1794—1795 Wiletta Armon St., Guarda
 1795—1796 Arquint Jachen Jon, Susch
 1796—1797 Mohr Duri U., Susch
 1797—1798 Bonorand Tomas, Lavin
 1798—1799 Grass Mathias Jach., Zernez
 1799—1800 Cazin Jon Peider, Susch
 1800—1801 Zanett Jonpitschen, Zernez
 1801—1802 Nemo
 1802—1803 Nemo
 1803—1804 Stefnin Christoffel, Guarda
 1804—1805 Stupan Peider P., ?
 1805—1806 Campell Jon Clos, Susch
 1806—1807 Delnon Jon B., Zernez
 1807—1808 Könz Jon D., Ardez
 1808—1809 Wiletta Filli C., Guarda
 1809—1810 Campell Jach. Jon C., Susch
 1810—1811 Steiner Guadenz P., Lavin
 1811—1812 Sarardi Burtel, Zernez
 1812—1813 Tschurletta ?, Zernez
 1813—1814 Carl Casper, Tarasp

1814—1815	Vonzun Armon R., Ardez
1815—1816	Clagluna Nuot P., Ardez
1816—1817	Könz Jachen W., Guarda
1817—1818	Bonorand Peider A., Susch
1818—1819	Planta Andrea J., Susch
1819—1820	Bisaz J. Andri Rum., Lavin
1820—1821	Cuonz Gion Clo, Zernez
1821—1822	Sarardi Gisepp H., Zernez
1822—1823	Gaudenz Giovan T., Zernez
1823—1824	Carl Johann V., Tarasp
1824—1825	Könz Dum. Armon, Ardez
1825—1826	Stupan Jon Janett, Ardez
1826—1827	Zah Göri St., Guarda
1827—1828	Bonorand Andri C., Susch
1828—1829	Campell Johs. Luz., Susch
1829—1830	Bisaz Dumeng N., Lavin
1830—1831	Tütschet Duri, Zernez
1831—1832	Bonorand Nuot J., Lavin
1832—1833	Könz Duri Jach., Guarda
1833—1834	Zappa Lucio, Brail
1834—1835	Pazeller Anton, Tarasp
1835—1837	Gistun Dumeng G., Ardez
1837—1839	Serardi Martin N., Zernez
1839—1841	Bonorand Peider J., Lavin
1841—1843	Arquint Fortunat J., Susch
1843—1845	Giamara Josef, Tarasp
1845—1847	Steiner Peider L., Lavin
1847—1849	Gistun Gaudenz D., Ardez
1849—1851	Planta Peider B., Susch

b) Ils presidents dal circol Surtasna, 1851—1979

1851—1913 seguond las glistas da maschel Jon J. Ritz, Guarda, e Ludwig J. Vital, Susch:

1851—1853	Rosler Peider C., Susch
1853—1855	Könz Jac. U., Guarda
1855—1857	Grass Jach. Mart., Zernez
1857—1859	Steiner Jon G., Lavin

1859—1861 Bezzola Dum. R., Zernez
 1861—1863 Bonorand Nuot P., Lavin
 1863—1865 Regi Peider G., Guarda
 1865—1867 Bezzola Andrea D., Zernez
 1867—1869 Bezzola Andrea D., Zernez
 1869—1871 Planta Wildenberg J. E., Guarda
 1871—1873 Campell Jon Clos, Susch
 1873—1875 Gistun Peider B., Ardez
 1875—1877 Steiner Lureng P., Lavin
 1877—1879 Planta Jach. Con., Susch
 1879—1881 Dr. Steiner J. N., Lavin
 1881—1883 Morell Otto H., Guarda
 1883—1885 Bezzola Nicolin J., Zernez
 1885—1887 Clalüna Peider A., Ardez
 1887—1889 Arquint Otto, Susch
 1889—1891 Saluz Flurin J., Lavin
 1891—1893 Letta J. U., Zernez
 1893—1895 Bonorand J. Conr., Susch
 1895—1897 Lerchi Johann, Ardez
 1897—1899 Guidon Jachen J., Zernez
 1899—1901 Ritz Jachen J., Guarda
 1901—1903 Könz Otto, Susch
 1903—1905 Regi Theodor, Zernez
 1905—1907 Tönet Jon, Ardez
 1907—1909 Steiner Tum. J., Lavin
 1909—1911 Planta Jon, Susch
 1911—1913 Cagienard Alois, Tarasp

1913—1979 confuorm als Chalenders da stadi ufficials:

1913—1915 Sarteia Jon, Ardez
 1915—1917 Bezzola Rudolf, Zernez
 1917—1919 Saluz Giacumin, Lavin
 1919—1921 Dr. Bezzola Dom., Zernez/Otto Morell, Guarda
 1921—1923 Morell Otto, Guarda
 1923—1925 Fanzun Jon, Tarasp
 1925—1927 Vonzun Dumeng, Ardez
 1927—1929 Arquint Hermann, Susch
 1929—1931 Regi Valentin, Zernez

1931—1933	Ritz Jean, Guarda
1933—1935	Mengiardi Jon P., Ardez
1935—1937	Bisaz Roman, Lavin
1937—1939	Bisaz Enrico, Zernez
1939—1943	Arquint Anton, Susch*
1943—1945	Könz Jachen Ulrich, Guarda
1945—1947	Brunner Jon Andri, Lavin
1947—1949	Stecher Mathias, Tarasp
1949—1951	Vonzun Baldi, Ardez
1951—1953	Bezzola Burtel, Zernez
1953—1955	Turnes Jakob, Lavin
1955—1957	Clagläna Dumeng, Ardez
1957—1959	Fanzun Johann, Tarasp
1959—1961	Nolfi Nicolo, Lavin
1961—1963	Bickel Domenig, Guarda
1963—1965	Filli Gion, Zernez
1965—1969	Huder-Castelberg Jon, Ardez*
1969—1973	Fanzun Jon, Tarasp*
1973—1977	Morell Not Duri, Guarda*
1977—(1979)	Toutsch Jachen Curdin, Zernez

* restats duos biennis in uffizi

4. a) *Ils mastrals in civil da Suot Valtasna, fin 1851*

1660—	Gallus Heinrich, Schuls (A 312)
1675—	Vallentin Nuot Clau, Fettan (A 317, 320)
1708—	Jon Poa, Sent (B 1008)
1728—	Peder C. Schmid, Sent (?)
1730—	Andreas C. Stuppaun, Sent (B 404)
1764— ca.	Johann Menn(i)
1771— ca.	Lutzius Musca
1772— ca.	Ludwig M. Bisatz
1773— ca.	Jacob Schmid
1786— ca.	Peder C. Schmid, Sins
1788— ca.	Idm. Bardoll(a)
1794— ca.	Andreas Bischof
1798— ca.	Joh. J. Rauch, Schuls
1805—1806	Otto Schucan, Fettan

1806—1807 Jakob Nicolai, Fettan
 1807—1808 Ulrich Lansel, Sins
 1809—1810 Kaspar Melcher, (Sins?)
 1810—1811 Nuot Arquint, Schuls (in oter lö Jan Peer, Schuls)
 1812—1813 Joh. Peter Roner, Schuls
 1814—1815 Domenic Arquint de Ortwein, Schuls
 1815—1816 Martin Secchi, Fettan
 1816—1817 Ludwig Vital, Sins
 1817—1818 Jakob Salomone, Sins

1818—1851 in concordanza culs Chalenders da stadi ufficials:

1818—1819 Johann Augustin, Sins
 1819—1820 Johann Augustin, Sins
 1820—1821 Jakob Gaudenz, Schuls
 1821—1822 Andreas Peer, Schuls
 1822—1823 Nic. a Porta, Fettan
 1823—1824 Balthasar Troll, Fettan
 1824—1825 Florian Hans (?), Sins
 1825—1826 Florian Hans (?), Sins
 1826—1827 Anton Lansel, Sins
 1827—1828 Anton Wioland, Schuls
 1828—1829 Nuot Rauch, Schuls
 1829—1830 Ludwig Bazel, Sins
 1830—1831 Joh. R. a Porta, Fettan
 1831—1832 Rigacetti Sechi, Fettan
 1832—1833 Andreas Lansel, Sins
 1833—1834 Domenikus Lansel, Sins
 1834—1835 Jakob Salomon, Sins
 1835—1836 Joh. Jos. Bisaz, Schuls
 1836—1837 Joh. J. Wieland, Schuls
 1837—1838 Caspar Bischof, Schuls
 1838—1839 Peter B. Berta, Fettan
 1839—1840 Peter C. Pedotti, Fettan
 1840—1841 Janett Ans, Sins
 1841—1842 Ludwig B. Stupan, Sins
 1842—1843 Nicola N. Zandri, Sins
 1843—1844 Jakob F. Bischof, Schuls
 1844—1845 Leonhard Biert, Schuls

1845—1846	Domenic Rauch, Schuls
1846—1847	Heinrich Secchi, Fettan
1847—1848	Nikolaus Pedotti, Fettan
1848—1849	R. J. Pitschen, Sins
1849—1850	Michael D. Lansel, Sins
1850—1851	Andrea Pult, Sins

b) Presidents dal circol Suottasna, 1851—1979

Spazi 1851—1920 seguond la publicaziun da Ludwig J. Vital, Susch:

1851—1853	J. U. G. Vital
1853—1855	Jachen Heinrich
1855—1857	Jon A. à Porta
1857—1859	Dr. Vital Salomon
1859—1861	Cristof Rauch
1861—1863	Jon J. Bisaz
1863—1865	Jon Pedotti
1865—1869	Armon Planta
1869—1871	Rich. Capadrutt
1871—1873	Jon P. Könz
1873—1875	Claudio Peer
1875—1877	Cr. Carl
1877—1879	Dr. Lardelli
1879—1881	Dom. Lansel
1881—1883	Andr. Vital
1883—1885	Gisep Rauch
1885—1887	Jachen Lenz
1887—1889	Andri Schmidt
1889—1893	Jon Cr. Carl
1893—1895	Simon Könz
1895—1897	Men Nicolai
1897—1899	Men Egen
1899—1901	Dr. T. Dorta
1901—1903	Töna Conradin
1903—1905	Otto Mohr
1905—1907	Dr. Otto Töndury
1907—1909	Jon à Porta
1909—1911	Töna Vital, vet.

1911—1913	Dr. J. U. Gaudenz
1913—1917	Men J. Lansel
1917—1921	Edgar Vital
1921—1925	Giov. Schucany, Sent
1925—1929	Ulrich Vital, Schuls
1929—1933	Men Rauch, Schuls
1933—1937	Nicolin Zonder, Sent
1937—1939	Johs. Campell, Schuls, dr. med. vet.
1939—1941	Nikolaus Peer, Fettan
1941—1943	Men Gaudenz, dr. med., Schuls
1943—1947	Chasper Vital, dr. iur., Scuol/Schuls
1947—1949	Giacomin Werro, Sent
1949—1951	Mario Roner, Scuol/Schuls
1951—1955	Johann Faller, Sent
1955—1959	Jon B. à Porta, Ftan
1959—1961	Jon Armon Campell, dr. rer. pol., Scuol/Schuls
1961—1963	Lüzza Stalvies, Sent
1963—1967	Simon Clalüna, Ftan
1967—1971	Jon Armon Campell, dr. rer. pol., Scuol
1971—1975	Johann Carl, Scuol
1975—(1979)	Otto Augustin, Sent

5. a) Ils mastrals in civil da la drettüra da Ramosch, fin 1851

A quaista drettüra ota fan part eir las drettüras da Stalla ed Avers. Dürant lung temp as nomnaivan ils mastrals da Ramosch abolts (Am-männer). Minchün dals trais cumüns Ramosch, Tschlin e Samagnun gniva rapreschantà da seis agen abolt, o president.

1664—1666	ca. Clà Rimathieu, Remüs (B 1007)
1667—	ca. Moreza Guitsch Grond (B 1691) e Balser von Moos, Remüs (B 1691)
1765—	ca. Johann Henric, Remüs
1773—	ca. Jacob v. Moos, Remüs
1789—	ca. ldm. Rimathè, Remüs
1790—	ca. ldm. Puorger, Remüs
1794—	ca. Niklaus Luzi, Remüs
1795—	ca. Jakob Andre (Andri?)
1796—	ca Nutt Luzzi, Remüss

- 1805—1807 Cla Minal, Remüs; Cla Jon Lüzi, Schleins
 1808—1809 Clà Tschent, Remüs; Kasper Nottegen, Schleins
 Jakob Jenal, Samnaun
 1809—1811 Jon Mischol, Remüs; Joseph Benedict, Schleins;
 Christian Denut, Samnaun
 1812—1813 Men Steiwen v. Moos, Remüs; Niklaus Folia, Schleins;
 Christian Denut, Samnaun
 1814—1815 Jakob Mischol, Remüs
 1816—1817 Kasper Minal, Remüs
 1817—1818 Johann F. Barblan, Vnà
 1818—1819 Kaspar Prevosti, Remüs
 1819—1823 Otto Minal, Remüs
 1823—1824 Joh. Barblan, Remüs; Sim. Luzius, Schleins;
 Math. Denut, Samnaun
 1824—1826 Joseph Christoph, Remüs; Ludwig Joseph, Schleins;
 Peter Walser, Samnaun
 1826—1827 Festa Heinrich, Remüs; Ludwig Joseph, Schleins;
 Peter Walser, Samnaun
 1827—1828 Festa Andri, Remüs; Ludwig Joseph e Peter Walser
 1828—1830 Jacob Heinrich, Remüs; Joseph Joseph, Schleins;
 Johann Jenal, Samnaun 1828—1829, e
 Christian Denut, Samnaun 1829—1830
 1830—1832 Fl. Barblan, Remüs; Jacob Tones, Schleins e Christian
 Denut 1830—1831, Casimir Jenal 1831—1832,
 Samnaun
 1832—1833 Jacob Heinrich, Remüs; Ludwig Mini (?), Schleins;
 Casimir Jenal, Samnaun

Daspö l'an 1833 be ün rapreschantant:

- 1833—1834 Nikolaus Tschent, Remüs
 1834—1835 Ludwig Barblan
 1835—1836 Domenig Fulia, Schleins
 1836—1838 Florian Thun, Remüs
 1838—1839 Christian Denoth, Samnaun
 1839—1841 Jacob N. Benedict, Schleins
 1841—1843 Florian Barblan
 1843—1844 Fidel Jenal, Schleins (?)
 1844—1845 N. Melchier (Melcher), Seraplana

1845—1846 Joh. Benedict, Schleins
 1846—1847 Balthasar Schiarplatz, (Martinsbruck?)
 1847—1848 Joh. Jos. Zegg, Samnaun
 1848—1849 Nic. Fulia, Schleins
 1849—1850 N. Fulia, Schleins
 1850—1851 J. Melchier (Melcher), Schleins

b) Ils presidents dal circul Ramosch, 1851—1979
 (analog als Chalenders da stadi ufficials)

1851—1853 It. Domenic Rimathè, Strada
 1853—1855 Nicolaus Heinrich, Remüs
 1855—1857 Nuot Luzi, Remüs
 1857—1859 M. Maloth, Schleins
 1859—1863 Nuot Luzzi, Remüs
 1863—1865 Jachen Heinrich, Remüs
 1865—1867 Nuot Luzi, Remüs
 1867—1869 F. Jenal, Samnaun
 1869—1877 Nicolaus Heinrich, Remüs
 1877—1879 Simon Grand, Remüs
 1879—1881 Chasper Bardola, Vnà
 1881—1883 Simon Denoth, Samnaun
 1883—1885 Nic. Mathieu, Remüs
 1885—1889 Nic. Janett, Schleins
 1889—1895 Nic. Mathieu, Remüs
 1895—1897 Gisep Andri, Remüs
 1897—1901 Jon N. Vonmoos, Remüs
 1901—1903 Fl. Melcher, Schleins
 1903—1905 Casimir Jäger, Samnaun
 1905—1907 Nic. Janet, Schleins
 1907—1913 Jon N. Vonmoos, Remüs
 1913—1915 Nic. Luzzi, Remüs
 1915—1917 Jon Starlay, Schleins
 1917—1921 Chasper Denoth, Remüs
 1921—1925 Cusglier naziunal Jon Vonmoos, Remüs
 1925—1929 Daniel Peer, Schleins
 1929—1933 Jakob Christoffel, Remüs
 1933—1937 Balser Melcher, Strada

1937—1939	Simon Denoth-Jäger, Remüs
1939—1941	Andrea Semadeni, Remüs/Vnà
1941—1943	Domenic Raschèr, Strada
1943—1947	Chasper Ans Grass, Strada
1947—1957	Gisep Puorger, Seraplana
1957—1965	Nicola Nett, Ramosch
1965—1971	Schimun Salis, Tschlin
1971—1973	Casimir Denoth, Ramosch
1973—(1979)	Johann J. Jenal, Laret/Samnaun

6. *Ils presidents dal tribunal districtual En, 1849—1979*
(seguond ils Chalenders da stadi)

1849—1851	Peter Lorenz Steiner, Lavin
1851—1853	Jon Curdin
1853—1855	Jachen Saluz
1856—1860	Cusglier guvernativ P. L. Steiner, Lavin
1861—1862	Domenic Bischof
1862—1863	Vacat
1863—1866	P. Planta-Wildenberg, Zernez
1867—1873	Nic. Heinrich, Remüs
1873—1875	Andrea Bezzola, Zernez
1876—1899	Cusglier da stadi J. U. Könz, Guarda
1899—1902	Dr. Jac. Steiner, Lavin
1902—1932	Cusglier naziunal Andrea Vital, Fetan
1933—1935	J. C. Bonorand, Süs
1936—1941	Edgar Vital, Fetan
1942—1944	Otto Mohr, Schuls
1945—1950	Cusglier naziunal Joh. Vonmoos, Ramosch
1951—1968	Jon P. Mengiardi, Ardez
1969—(1979)	Dr. iur. Chasper Vital, Scuol

7. *Ils deputats d'Engiadina Bassa al Grand Cussagl, 1803—1979*
(relevà dals protocols originals a l'archiv chantunal, sig. CB II 935—
940, pel spazi da temp 1803—1818)

a) *Deputats Sur Valtasna*

1803—1804	Idm. Peter Regi, Zernez
1804—1805	Nuolf Bonorand

- 1805—1806 Jacob Ludwig, Ardez
- 1806—1807 Chap. Rud. Planta v. Wildenberg, Zernez
- 1807—1808 ldm. Johann Campel, Süs
- 1808—1809 Chanzler Gistun, Ardez (eira rivà massa tard!)
- 1809—1810 Theodosius Reggi, Zernez
- 1810—1811 Dr. Johann Andeer, Guarda
- 1811—1812 Johann Steiner, Lavin
- 1812—1813 ldm. Rudolf Pazeller, Tarasp
- 1813—1814 ldm. Joh. Baptista del Non, Zernez
- 1814—1815 (4 sezzüdas) chap. Rud. v. Planta, Zernez, cun
ten. Domenic Gistun, Ardez, e chap. Rudolf v. Planta,
Zernez, cun Domenic Clermont, Ardez
- 1815—1816 ldm. Jacob J. F. Planta
- 1816—1817 Laurenz Steiner, Lavin e Rudolf Bezla, Zernez
- 1817—1818 ldm. Peter Bonorand, ldm. Otto Wolfgang Clagluna
- 1818—1819 ldm. Andreas Planta, ldm. Mathias Grass
- 1819—1820 ldm. Johann Heinrich Bisatz, ldm. Joh. B. de Nonius
- 1820—1821 Chap. Domenic Gistun, Christoffel Vonzun
- 1821—1822 Ten. Theodor Mohr, ldm. Serard(i)
- 1822—1823 Dr. Justus Andeer, ldm. Rudolf Pazeller
- 1823—1824 Ten. Theodor v. Mohr, ten. Jakob Grass

1824—1920 analog a la publicaziun da Ludwig J. Vital, Susch:

- 1824—1825 Capt. Dc. Gistun, Lt. Greg. Regi
- 1825—1826 Tent. guv. Th. v. Mohr, Capt. Dc. Gistun
- 1826—1827 Ml. Rud. Pazeller, sigr. Otto L. Filli
- 1827—1828 Tent. Ulr. v. Mohr, Ml. C. D. Steffanin
- 1828—1829 Ml. J. J. della Tuor Planta, Ml. Th. P. Regi
- 1829—1830 Tte. R. v. Planta-W., Tte. Gd. Th. Regi
- 1830—1831 Tte. guv. Th. v. Mohr, Ml. Dom. Bisaz
- 1831—1832 Cap. Domenic G. Giston
- 1832—1833 Theodor v. Mohr, Gg. Pazeller
- 1833—1834 Ml. Luzi Zappa, sigr. Jon Könz
- 1834—1835 Ml. Ant. Pazeller, Ml. Jon P. Steiner
- 1835—1836 Capt. Dom. Gistun, Ml. J. P. Steiner
- 1836—1837 I Tent. J. M. Grass, Ml. Jon della Tuor Planta
- 1837—1838 Capt. Dom. Gistun, Ml. Th. P. Regi
- 1838—1839 Ml. Mart. Serrardi, Ml. Nic. Steiner

1839—1840	Ml. J. L. Champell, Ml. P. J. Bonorand
1840—1841	Capt. R. Planta-W, I Tent. J. M. Grass
1841—1842	Sigr. P. C. Planta, sigr. P. Steiner
1842—1843	Capt. Dom. Gistun, sigr. P. L. Steiner
1843—1844	Ml. P. L. Steiner, sigr. Jac. Ulr. Könz
1844—1845	Ml. J. J. Giamara, sigr. J. U. Könz
1845—1846	Ml. P. L. Steiner, sigr. J. U. Könz
1846—1847	Ml. P. L. Steiner, Capt. Dom. Gistun
1847—1848	Adv. J. U. Könz, Capt. Dom. Gistun
1848—1849	Tent. guv. P. L. Steiner, Dr. jur. H. Bisenz
1849—1850	Tent. J. U. Könz, Ml. P. Planta
1850—1851	Cuss. guv. P. L. Steiner, I Tent. J. M. Grass
1851—1853	Capt. Dom. Gistun, Ml. P. C. Rosler
1853—1854	Pres. dist. J. U. Könz, Cuss. guv. P. L. Steiner
1854—1855	Cuss. guv. P. L. Steiner, Jak. Ulr. Könz
1855—1857	Prdt. J. M. Grass, güd. gist. Simon J. Andeer
1857—1859	Prdt. J. G. Steiner, sigr. Otto P. Bonorand
1859—1860	Prdt. D. R. Bezzola, cuss. guv. P. L. Steiner
1860—1861	Prdt. D. R. Bezzola, Tent. guv. J. U. Könz
1861—1862	Prdt. Otto P. Bonorand, Tent. guv. J. U. Könz
1862—1863	Prdt. Otto P. Bonorand, Adv. P. G. Regi
1863—1864	Cuss. guv. J. U. Könz, idem (supp. J. M. Grass)
1864—1865	Cuss. guv. J. U. Könz, Prdt. J. G. Regi
1865—1870	Cuss. guv. J. U. Könz, Prdt. Andr. Bezzola
1870—1871	Cuss. guv. J. U. Könz (suppl. Prdt. Champell). Prdt. Andr. Bezzola
1871—1873	Cuss. guv. J. U. Könz, Prdt. Andr. Bezzola
1873—1875	Cuss. guv. J. U. Könz, Prdt. J. Champell
1875—1876	Cuss. guv. J. U. Könz, Prdt. Andr. Bezzola (suppl. Champell)
1876—1883	Cuss. d. st. J. U. Könz, Prdt. A. Bezzola
1883—1884	Cuss. naz. A. Bezzola, Capt. Ulr. Mohr (supp.)
1884—1893	Cuss. naz. A. Bezzola, cuss. d. st. J. U. Könz
1893—1898	Cuss. d. st. J. U. Könz, Capt. U. Mohr
1898—1903	Dr. Dom. Bezzola, Capt. Ulr. Mohr
1903—1911	Dr. Dom. Bezzola, Prdt. Otto Könz
1911—1913	Dr. D. Bezzola, Prdt. Otto Könz, Dr. Jos. Regi

1913—1917 Dr. D. Bezzola, Dr. J. Regi, Otto Könz
 1917—1919 Dr. D. Bezzola, Otto Könz, Dr. Jos. Regi

Spazi dals ans 1919—1979 analog als protocols stampats. — * rim-
 plazzants:

1919—1921 Dr. Joos Regi, J. F. Saluz, rav. Theodor Bonorand
 * Dr. Dom. Bezzola, dr. J. Federspiel, Otto Könz
 1921—1923 Dr. Joos Regi, rav. Theodor Bonorand
 * Jachen Flurin Saluz, Otto Könz
 1923—1925 Dr. Joos Regi, rav. Theodor Bonorand, mort in uffici
 * Gustav Pinösch, Jachen Flurin Saluz
 1925—1927 Dr. Joos Regi, Jachen Flurin Saluz
 * Gustav Pinösch, Joos Roner
 1927—1931 Dr. Joos Regi, Jachen Flurin Saluz
 * Gustav Pinösch, arch. Enrico Bisaz
 1931—1933 Dr. Joos Regi, Gustav Pinösch
 * Enrico Bisaz, Joos Roner
 1933—1935 Pinösch Gustav, Regi Joos dr.
 * Roner Joos, Bisaz Enrico
 1935—1939 Regi Joos dr. iur., Letta Anton
 * Mengiardi Jon, Fanzun Christian
 1939—1941 Regi Joos dr. iur., Mengiardi Jon
 * Letta Anton, Bisaz Enrico
 1941—1943 Mengiardi Jon, Clagluna Burtel
 * Roner Joos, Letta Anton
 1943—1945 Roner Joos, Mengiardi Jon
 * Arquint Anton, Clagluna Burtel
 1945—1947 Clagluna Burtel, Roner Joos
 * Mengiardi Jon, Ardüser Paul
 1947—1949 Regi Valentin, Clagluna Burtel
 * Frigg Richard, Ardüser Paul
 1949—1951 Clagluna Burtel, Regi Valentin
 * Arquint Anton, Mengiardi Jon
 1951—1953 Regi Valentin, Arquint Anton
 * Vonzun Baldi, Clagluna Burtel
 1953—1957 Regi Valentin, Arquint Anton
 * Bezzola Burtel, Vonzun Baldi

- 1957—1959 Arquint Anton, Regi Valentin
 * Clagluna Dumeng, Pinösch Adolf
- 1959—1961 Regi Valentin, Arquint Anton
 * Clagluna Dumeng, Pinösch Adolf
- 1961—1963 Regi Valentin, Arquint Anton
 * Pinösch Adolf, Clagluna Dumeng
- 1963—1965 Regi Valentin, Pinösch Adolf
 * Clagluna Dumeng, Nolfi Nicolo
- 1965—1967 Regi Valentin, Pinösch Adolf
 * Nolfi Nicolo, Toutsch Jachen Curdin
- 1967—1969 Pinösch Adolf, Toutsch Jachen Curdin
 * Brunold Christian, Huder-Castelberg Jon
- 1969—1973 Toutsch Jachen Curdin, Pinösch Adolf
 * Huder-Castelberg Jon, Brunold Christian
- 1973—1975 Toutsch Jachen Curdin, Pinösch Adolf
 * von Hoven Werner, Fanzun Jon
- 1975—1977 Fanzun Jon, Rest Heinrich
 * von Hoven Werner, Gottschalk Jon
- 1977—1979 Fanzun Jon, von Hoven Werner
 * Gottschalk Jon, Morell Not Duri

b) Deputats da Suottasna

(Spazi 1803—1820 analog als protocols CB II 935—941 in manuscrit da l'archiv Chantunal, 1820—1920 a man da la publicaziun da Ludwig J. Vital, Susch, e 1921—1979 confuorm als Chalenders da stadi stampats. * rimplazzants.)

- 1803—1804 ldm. Clà P. Schwartz
- 1804—1805 Conrad Schmied
- 1805—1806 Ludwig Schucan
- 1806—1807 Johann Marchi
- 1807—1808 Casper Stupan
- 1808—1809 ldm. Florian Bischof
- 1809—1810 ldm. Conradin Schmid
- 1810—1811 ldm. Johann Saluz
- 1811—1812 ldm. J. M. Marchi
- 1812—1813 ldm. Caspar Conradin
- 1813—1814 ldm. Benedicht Rauch

1814—1815	ldm. Nicolaus Schwartz
1815—1816	Caspar Peter Stuppan, prüma tschantada ldm. Sebastian Secchi, seguonda tschantada
1816—1817	ldm. Domenic Thal, ldm. Jacob Gaudenz
1817—1818	ldm. Johann Conradin, ldm. Ludwig Vital
1818—1819	ldm. Joh. Marchi, ldm. Jon Men Duri
1819—1820	ldm. Joh. Marchi, Raget Secchi
1820—1821	Sigr. Jon à Porta, Ml. Flurin Gustin
1821—1822	I Tent. Ben Arquint, sigr. Töna Wieland
1822—1823	Ml. Töna Lansel, sigr. Wilh. Rauch
1823—1824	I Tent. Dom. Arquint, sigr. Jon Saluz
1824—1825	Ml. Peder Dorta, sigr. Jon P. à Porta
1825—1826	Ml. Töna Lansel, Ml. Jon March
1826—1827	Ml. Ludwig J. Vital, I Tent. Dom. Arquint
1827—1828	Sigr. Raget Secchi, Ml. Dom. Defila
1828—1829	Ml. Wilh. Rauch, sigr. Jac. C. Pitschen
1829—1830	Sr. J. Ludw. Schucan, Sr. Chp. N. Arquint
1830—1831	Ml. Töna Lansel, Sr. Andri Rauch
1831—1832	ldm. Andr. J. Conradin, Jakob J. Rauch
1832—1833	ldm. Seb. W. Secchi, Nicol. J. Vital
1833—1834	Capt. Dom. Arquint, Sr. Jon Jac. Bazzell
1834—1835	Ml. Jon J. Bisaz, profess. P. R. à Porta
1835—1836	Ml. J. J. Wieland, Ml. Ludwig J. Vital
1836—1837	Ml. Ludwig J. Vital, Ml. Jachen Gaudenz
1837—1838	Sr. Peder B. Berta, Sr. Chasp. D. Bischoff
1838—1839	Sr. Jac. Ulr. Rascher, Ml. Val. Fl. Gustin
1839—1840	Ml. S. W. Secchi, Ml. Janet Ans
1840—1841	Ml. Not Stupan, Ml. J. N. Gaudenz
1841—1842	I Tent. N. C. Pedotti, Ml. Janet Ans
1842—1843	Ml. J. F. Bischoff, Ml. Not M. Pitschen
1843—1844	Ml. L. Biert, I Tent. J. U. G. Vital
1844—1845	Ml. D. C. Rauch, Ml. Padrot B. Berta
1845—1846	Ml. Dom. Bischoff, I Tent. J. U. G. Vital
1846—1847	Ml. J. J. Wieland, Sr. Jac. C. Pitschen
1847—1848	Ml. Dom. Bischoff, I Tent. J. U. G. Vital
1848—1849	Ml. Men D. Lansel, Sr. Vital B. Secchi
1849—1850	I Tent. J. U. G. Vital, Ml. Dom. Bischoff
1850—1851	Ml. A. D. Peer, Sr. Jac. C. Pitschen

1851—1852	Ml. J. L. Schucani, Viceprdt. J. Heinrich
1852—1853	Prdt. J. Heinrich, Capt. Ulr. Rauch
1853—1854	Ml. Dom. Bischoff, President J. Heinrich
1854—1855	Prdt. Jakob Heinrich, Ml. Domenic Bischof
1855—1857	Pres. J. J. Bisaz, Pres. Jon A. à Porta
1857—1859	Dr. V. Salomon, Adv. Not. Arquint
1859—1861	Pres. Cristof Rauch, güdisch H. Planta
1861—1862	Prdt. J. Bisaz, Capt. R. Capadrutt
1862—1863	Pres. J. U. G. Vital, Capt. R. Capadrutt
1863—1865	Pres. J. U. G. Vital, Pres. Jon Pedotti
1865—1867	Pres. Jon Bisaz, Pres. Herm. Planta
1867—1869	Major R. Capadrutt, Prdt. Cl. Peer
1869—1871	Major R. Capadrutt, Sr. Dom. Schucani
1871—1873	Major R. Capadrutt, Prdt. J. P. Könz
1873—1875	Prdt. J. P. Könz, Prdt. Cl. Peer
1875—1877	Major Capadrutt, Prdt. C. Carl
1877—1879	Prdt. H. Planta, Prdt. R. Capadrutt
1879—1881	Adv. A. Vital, Dr. Th. Lardelli
1881—1885	Adv. A. Vital, Prdt. Dom. Lansel
1885—1887	Adv. A. Vital, Prdt. J. P. Könz
1887—1889	Adv. A. Vital, Prdt. Jos. Rauch
1889—1891	Adv. A. Vital, Prdt. J. P. Könz
1891—1893	Adv. A. Vital, Prdt. Jos. Rauch
1893—1895	Adv. A. Vital, Prdt. J. C. Carl (supp. Rauch)
1895—1897	Prdt. Jos. Rauch, Prdt. H. Schmidt
1897—1899	Prdt. Jos. Rauch, mag. real Gz. Barblan
1899—1901	Prdt. Jos. Rauch, Prdt. J. C. Carl
1901—1903	Dr. Otto Töndury, Prdt. Otto Mohr
1903—1919	Cuss. naz. A. Vital, Dr. O. Töndury
1919—1920	Otto Mohr, Jon Grand * Domenic Lansel, Edgar Vital
1921—1923	Otto Mohr, Edgar Vital * dr. J. U. Gaudenz, rav. Jon Grand
1923—1925	Otto Mohr, dr. J. U. Gaudenz * Martin Schlatter, Giovanni Schucani
1925—1927	Otto Mohr, Giovanni Schucani * dr. J. U. Gaudenz, rav. Jon Grand

- 1927—1929 Otto Mohr, Giovanni Schucani
* dr. J. U. Gaudenz, Martin Schlatter
- 1929—1933 Otto Mohr, Ulrich Vital
* Giovanni Schucani-Poo, Martin Schlatter
- 1933—1935 Mohr Otto, Rauch Men
* Vital Ulrich, Schlatter Martin
- 1935—1937 Mohr Otto, Rauch Men
* Schlatter Martin, Vital Chasper dr.
- 1937—1939 Zonder Nicolin, Mohr Otto
* Rauch Men, Rostetter Gelli
- 1939—1941 Zonder Nicolin, Demarmels Jon
* Rauch Johann Otto dr., Rostetter Gelli
- 1941—1943 Demarmels Jon, Rauch Johann Otto dr.
* Zonder Nicolin, Peer Nicolaus
- 1943—1945 Dr. med. Gaudenz Men, dr. iur. Rauch Joh. Otto
* Fried Abraham, Moggi Polser
- 1945—1947 Fried Abraham, à Porta Peter
* Roner Mario, Moggi Polser
- 1947—1949 Fried Abraham, Bischof Jon Pitschen
* à Porta Peter, Roner Mario
- 1949—1951 Fried Abraham, Vital Edgar
* Roner Mario, à Porta Peider
- 1951—1953 Roner Mario, Vital Chasper, dr. iur.
* à Porta Peder, Werro Christian
- 1953—1955 dr. Vital Chasper, Roner Mario
* Werro Christian, à Porta Peder
- 1955—1957 dr. Vital Chasper, Roner Mario
* Faller Johann, à Porta Peder
- 1957—1959 Roner Mario, Vital Chasper dr.
* Carl Johann, Campell Jon Armon dr. rer. pol.
- 1959—1961 Fried Abraham, Vital Chasper dr.
* Bezzola Jachen, à Porta Jon B.
- 1961—1965 Campell Jon Armon dr., Vital Chasper dr.
* Fried Abraham, Bezzola Jachen
- 1965—1967 Campell Jon Armon dr., Fried Abraham
* Roner Mario, Bezzola Jachen
- 1967—1971 Campell Jon Armon dr., Bezzola Jachen
* Carl Johann, Clalüna Simon

- 1971—1973 Campell Jon Armon dr., à Porta Christoffel
 * Mosca Claudio dr., Carl Johann
 1973—1975 Campell Jon Armon dr., à Porta Christoffel
 * Carl Johann, Bezzola Reto
 1975—1977 Bezzola Reto, Campell Jon Armon dr.
 * Augustin Otto, Carl Johann
 1977—1979 Carl Not, Bezzola Reto
 * Augustin Otto, Lansel Jakob

c) Deputats dal circol Ramosch

(Spazi 1803—1820 seguond ils protocols originals CB II 935—941 a l'Archiv chantunal, 1821—1920 seguond la publicaziun da Ludwig J. Vital, Susch, e 1920—1979 analog als Chalenders da stadi officials.)

- 1803—1804 Johann Fr. Mathieu
 1804—1805 ldm. Lutzi Rimathieu
 1805—1806 Joos Simeon Benedict
 1806—1807 Johann Prevost
 1807—1808 Jacob Corvi
 1808—1809 Joos Simeon Benedict
 1809—1810 Jacob Mathieu
 1810—1811 ldm. Joos Benedict
 1811—1812 ldm. Christian Denutt
 1812—1813 Florian Heinrich
 1813—1814 Johann Prevost
 1814—1815 ldm. Nicolaus Rimathè, prüma tschantada
 chap. Mathias Heinrich, segunda tschantada
 1815—1816 Simeon L. Luzi
 1816—1817 Ten. Jacob Mathieu
 1817—1818 Ml. L. J. Rimathé
 1818—1819 I Tent. Jachen Mathieu
 1819—1820 Ml. Nic. Rimathé
 1820—1821 Ml. Jon Prevost
 1821—1822 Ml. Crist. Denoth
 1822—1823 Ml. Nic. Rimathé
 1823—1824 Sar Jon Prevost
 1824—1825 I Tent. Dom. Rimathé
 1825—1826 I Tent. Jachen Mathieu

1826—1827	I Tent. Dom. Rimathé
1827—1828	I Tent. Jachen Mathieu
1828—1829	Signur Ulr. N. Rimathé
1829—1830	Ml. Jon Prevost
1830—1831	Fiscal Nuot J. Rimathé
1831—1832	Christian Denoth
1832—1833	Nikolaus Tschent
1833—1834	Idm. Nicolaus Rimathé
1834—1835	Fiscal Jachen Mathieu
1835—1836	Signur Ulrich Rimathé
1836—1837	Signur Peter G. Prevost
1837—1838	Tent. guv. Cristoffel Denoth
1838—1839	Signur Simeon Benedict
1839—1840	Signur Chr. Valentin (L. Mathieu)
1840—1841	Signur güdisch Jon Grand
1841—1842	Ml. Jachen Heinrich
1842—1843	Ml. Peter Jenal (Dom. Rimathé)
1843—1844	Signur Jon Grand
1844—1845	Fiscal Jon Casp. Minal
1845—1846	I Tent. Dom. Rimathé
1846—1847	Ml. J. Mathieu
1847—1848	Fiscal Dom. Rimathé
1848—1849	Sar Flurin Jenal (Ml. Ludw. Luzi)
1849—1850	Ml. Nic. Heinrich
1850—1851	Ml. Ludw. Luzzi
1851—1852	Ml. Nic. Heinrich
1852—1853	Adv. M. Malloth
1853—1855	Comm. Chr. Kessler
1855—1856	Ml. Ludw. Luzzi
1856—1857	Güdisch Jachen Heinrich
1857—1858	Ml. Flurin Jenal
1858—1859	I Tent. Dom. Rimathé
1859—1860	President Nic. Heinrich
1860—1861	President M. Malloth
1861—1862	President Jachen Heinrich
1862—1863	Ml. Ludwig Luzzi
1863—1864	Silvicultur Ludw. Notegen
1864—1865	President Nic. Heinrich

1865—1866	President M. Malloth
1866—1868	President Jac. Heinrich
1868—1870	President Nic. Heinrich
1870—1872	President Jachen Heinrich
1872—1874	Revarenda Andr. à Porta
1874—1879	President Jac. Heinrich
1879—1881	Signur Carl C. Jenal
1881—1883	President Simon Grand
1883—1885	President Jac. Heinrich
1885—1887	President Sim. Denoth
1887—1889	President Chasper Bardola
1889—1891	President Jac. Heinrich
1891—1893	President Nic. Janet
1893—1895	Dr. Fl. Andry
1895—1897	President Nic. Janet
1897—1914	President Jon N. Vonmoos
1914—1915	President Nic. Janet
1915—1920	Vicedecan Sim. Vonmoos, * Nic. Nett, sen
1921—1925	Cusglier naziunal Johann Vonmoos * Nic. Luzzi
1925—1935	Cusglier naziunal Johann Vonmoos * Christoffel Bardola, inspectur scolastic
1935—1937	Cusglier naziunal Johann Vonmoos * dr. Jenal Emil
1937—1947	Cusglier naziunal Johann Vonmoos * Rascher Domenic
1947—1957	Puorger Gisep, * Grass Chasper Ans
1957—1965	Grass Chasper Ans (mort in uffizi) * Andry Gisep
1965—1977	Andry Gisep, * Denoth-Vonmoos Casimir
1977—(1979)	Andry Gisep, * Luzzi Gisep

Aunch'oters cudeschs vegls ans spordschan infurmaziuns davart Puntraschigna da pü bod

da Gion Gaudenz

Sch'eu scriv «aunch'oters cudeschs», schi am referesch al numer 89 da las Annalas, i'l quël eu avaiva preschanto extrats da trais cudeschs d'economia da Puntraschigna chi giaivan inavous fin l'an 1667. Üna persuna bainvugliainta chi s'ho interesseda per quellas notizchas, m'ho miss a dispusiziun duos oters cudeschs:

1. Ün cudesch (quadern) d'alp dal 1838
2. Libro di crediti, cumanzo als 6 meg 1757 a Vnescha

Eau retegn chi possa interessar ils lectuors da las Annalas, sch'eu dun ün pêr assegs da quists documaints da pü bod, e craj eir cha ün' u l'otra chosa saja degna da gnir fixeda in nos annuari, perche quaut svelt ans vain our d'ögl ün cudesch manuscrit, unic!

I. Il cudesch d'alp

Quel cumpiglia be 27 paginas scrittas. El ho fuorma bod quadrata, 17 x 22 cm, ed ho be üna cuverta grischa dal palperi ün pô pü ferm. Sieu cuntgnieu fo reviver quellas ümlas relaziuns da la puraglia da muntagna chi regnaivan auncha lönch tar nus, mo chi sun gnidas rimplazzedas taunt pü radicalmaing ils ultims decennis.

In Nom dal Segner, Amen, uschè tunan ils prüms plets. Ed alura la prüma notizcha: Anno 1838 di 28 gugno havains chiargio in alp zuot Plattas con bel' ora, et mis in alp no. 32 sh vachias, no. 19 armaints süts e 5 sh alimeris. Pünavaunt esi gnieu fixo cur cha s'ho insüro, dscharpchio (la prüma vouta digià als 21 lügl), e schargio. Gieu per ogni cop noudas 14 formagio et pü noudas 103 (saregia que sto il rest da la dscherpcha?), noudas 7 painch et pü noudas 29½ e noudas

4½ ziger et pü noudas 15. Do als pastuors noudas 10 painch e 23 ziger. D'üna peja surpü in munaida, nun esa discuors.

Per mincha masser es reserveda üna pagina dal quadern. Sper il nom dal masser es noto cun exactezza che muvel cha quel vaiva in alp. Ils purs eiran pitschens. In media avaivane duos vachas, be duos stadageschan quatter vachas, divers be üna. La chosa principela per mincha masser es il resultat da la prüma e seguonda *Insüra*, perche a basa da las noudas e sduns da lat als vegnan calculos ils cops e las noudas da la dscherpcha.

Ils noms dals alpchants am peran interessants avuonda, per ils notificher: *Anna Kaiser, Uorschla Jeger, Rodolfo Olgiati, ml. Barnard Saratz, Anna Fallet, nuder Elias Manzinoja, Hantz Faller, Duri Lina* (cun tuotta probabilted il possessur e scrivant dal cudesch), *ml. Flori Stopani, Giachem Cloetta, Clo Guidum, Jöri Padrut, junker Jachiam R. Pidermann, Nuot D. Lelly, Baltisar Müller, Maria Bluomer, Junker Jachiam J. Pidermann.*

Tar las imsüras regnaiva precisiun. Per mincha vacha gniva scrit sü il lat separedamaing, e que l'imsüra da la damaun e da la saira. Perque chattains nus eir ils noms da mincha vacha. Püchöntschi solits noms as masdan cun oters pü originels: *La Melna, Jumburlina, Pitschna, Granda, Grischa, Brüna, Alva, Tscheca, Falchia, Grischetta, Nairigna, Capocia, Tosca.*

Scha'd es notificho cha l'imsüra da la Grischa per la damaun saja steda *noudas 9, voul 1 sdun (voal 2 sduns)*, schi stu que significher cha d'eira quel miel lat da memma — perche cur cha d'eira ün pô memma poch per fer la nouda, vegna miss in quint *debit 2 sdums*. A partir cun 6 il numer totel da las duos imsüras, as chatta ils cops chi pertuocho a mincha masser. Il quint nu d'eira simpel, perche a daiva bod adüna rests da glivras. Darcho as po fer our il quint, cha per ün cop as vaiva ils seguaints pulmaints: 14 noudas chaschöl, 7 noudas painch e ca. 4½ noudas tschigrun. A la fin dal quint esa adüna remarcho *tuot paschieu, ubain paschieu per tuot*, dimena: reglo il quint.

A's vezza eir che cha vulaiva impü per la vita e lavur sün alp: *Per ün linzöl a ml. Barnard Saratz crüzers 18, per ün sach sel f. 12,3, üna chiarta scritta al saing, cr. 12, gieu il chiaröt ed üna rischla, do in alp üna cuvierta cr. 12, cuorda per il chiaschül 56, per palperi e pennas 26, per fer munder l'era f. 2, cafe e zicorgia 56, do in alp ün quegl 30, noudas 10 stram f. 1,17* (quel ans pera fich cher, forse cha vain tiers

il transport), 5 *pasts* e 2 *colaziuns als pasters* f. 2,28, *sto in Bernina con ils möbels* f. 1,42, *üna copa aschaid* 32, *per vair fat sger l'era a Padrut Jeger* f. 3, *sto a fer condür la beschia da taschin* 56, 3 *suvas* 27, *comader la resgia e sgürs* 20, *sto a stüdgier* f. 2 (que vularo dir: a fer ils quints d'alp); ün pô s-chüra es la notanda *trais scuvas vedras do föe* 33.

A tuotta apparentscha gniva vendieu il rest da la dscherpcha, probabelmaing per cuvrir melasspaisas: *Sto marchianto 3 chiaschedas non missas in quint, inchianto formag cops* 5, *et ans ho tuchios per noassa part da pajer als signuors da l'Alp Suot* . . .

Forsa il pü bel trat: Il masser da quella vouta as sentiva signur e liber patrun!

II. Libro di crediti di D. I. Lina

Guardand a sia eted avess que tuoch da piglier quist cudesch ouravaunt. Scu manzuno cuntegna el notandas originelas (lotiers copchas bger pü veglias) chi vaun inavous fin in l'an 1757. Trais emigrants d'Engiadina, sochis d'affers a Vnescha, *compagni*, faivan dal sgür quint da scriver in quel per pü lönch lur *partide*, ma nu pudai-van savair da's rechatte l'an 1757 be a nouv ans da distanza da la sbandischun chi ho culpieu l'an 1766 tuot ils Grischuns chi staivan a Vnescha. Saregia que il motiv principel cha las notandas da butia, in ün taliaun chi tradescha fermamaing il dialect vneschaun, cumpiglian be tschinch paginas?

In tuot cumpiglia il cudesch 329 paginas scrittas ed ho las imsüras da 21 x 16 cm. El es lio aint in möd simpel cun üna cuverta da chartun.

Que chi resguarda las prümas paginas (vneschaunas) do infuormaziun il fruntespiz: *Anno 1757 die 26 maggio riporto dalle partide delli scuarzi sino a presente scritti. — LIBRO DI CREDITI di noi Compagni Dorigo et Nicollo Lina et Cristoffollo Sucano che si trovano in Bottega à Rialta (= part da Venezia), prego Dio siano pochi et boni.*

Tuot l'otra part dal cudesch es gnida scritta güsta 60 ans pü tard dal listess (?) Duri Lina da Puntraschigna. A la fin chattains nus la remarcha: *Il preschaint cudasch ais scrit tres me Duri Lina l'an 1817.*

Stuviand admetter cha quel Duri Lina chi dal 1757 mnaiva butia a Rialta, avess gieu fin dal 1817 intuorn 80 ans (scha na dapü), as pudess eir presümer cha's tratta cò d'ün figl u abiedi dal prüm possessur dal cudesch. Ma per sieu cuntgnieu nun ho que bger da dir.

Uossa ans piglia que da buonder cun che cha Duri Lina ho savieu implir sur 300 paginas manuscrittas da sieu cudesch. Scu cha eira üsito, ho eir el vulieu avair sieu copchel, ün cudesch cun copchas da documainta veglia chi pertuchaiva las Lias ed in speciel sia vschi-nauncha da Puntraschigna. Nus revgnirons bainbod a sia richa collecziun.

1. In butia a Rialta

Eau vögl admetter cha quistas notandas da butia nu sajan forsa da fich grand interess. Tuottüna vögl eau reprodür alchünas, per der ün' ideja cun che cha quists emigrants grischuns commerciaivan e cun chi ch'els avaivan dachefer. Eau lasch davent las datas.

Deve dar l'sig. Fillippo d'Arateo per una busta con entro due pera occhialli, acordo 3,10 (3 liras e 10 soldi), una cordella corallina, doz-zine 3 bottoni comesi, per fazoletto di seda, per speditoli in mor-lachia n. 1 zucaro verzin et un paro calze, cendallina latisina, came-lotto rosa, un penello da muro, acquavita dolce 14,6, deve dar la Pifzizchia per una San Giosafat et 2 fazoletti d'fiocchetto, spirito d'vin et seda turchina.

Scha's chatta traunter ils noms eir üna *Ortigina Zalla*, as po pen-ser cha la cliainta saja steda üna cumpatriota grischuna; il nom *Mattio Zambelli* algorda a la schlatta engiadinaisa Zambagl.

2. La collecziun da documainta veglia

In prüma lingia figüra *LA CHARTA DA LA LIJA*, scritta cun granda chüra. A's tratta d'ün undraivel documaint dal 1524, que chi vain numno in tudas-ch «Der Bundesbrief von Ilanz». Ils contrahents sun l'abat Andrea da Mustér, il signur Hans da Marmels da Razèn e'ls rapreschantants da las Trais Lias. Chi so scha l'originel da quista charta eira redigieu in tudas-ch u latin? I'l cudesch da Duri Lina cum-pera ella in ün bun rumauntsch, probabelmaing in quel da Giachem Papa chi eira sto predichant e nuder a Puntraschigna i'ls ans 1584—

1618 e chi disch pü tard d'avair tradüt documainta veglia in rumauntsch (vair l).

Siand cha m'es cuntschaint cha que do traducziuns rumauntschas anteriuras a quellas in nos cudesch da Puntraschigna, schi'm vögl abstgnair da citer töchs pü lungs. Cha'm saja percunter permiss da musser be cun cuortas prouvas ch'eir quista versiun stöglija ir inavous bger aunz il 1800: *Prümeramaing chia nus tuots insembel et nun spartieus vöeglians esser bums fidels chiers conföederos et ... eir raster in aeternum, infina chia sto, düra e resta terra e fuontz, et l'ün l'oter agiüder, cusglier et ster tiers cun tuot noass chiürp, hunur e robba ... lascher azievaer il comerzi dallas robbas fidelmaing ... mu schia qualchie drachiüra, cumöen u privaeda parsuma ... scumantzess qualche rumur da guerra ... dessan taelis ... gnir chiastios*. L'intera charta cumpiglia set paginas manuscrittas.

In seguond lö es plazzeda la *Lija culs sett chiantuns dals sviizters*. La finischun disch cler e net, cura ed inua cha quella impromischion d'agüd e succuors d'eira gnida scritta e sigilleda. *Deda in l'antiqua citted Turij per il dj da Sta. Lucia 1498*. Scha's renda quint cha l'an zieva ho cumanzo la Guerra svabaisa, as stu cunvgnir cha quista lia es gnida conclütta in ün mumaint prievlus. A s'inclegia eir cha be ils libers da la Chadè (sainza l'ugas-ch) haun suottascrit la lia. A la fin da la charta vegnan quintos sü ils sagels: *Svitzers: Turicun, Lucern, Svitz, Uri, Undervalden, Zug, Glaris — Grisums: Coira, Fürstenau, Ardetz, Zuotz, Bragaglia, Müstail, Cumoena Chiadeè, minchün cun sien sagie*.

Precis scu la traducziun da la Charta dal 1524 muossa eir quista las characteristics rumauntschas chi paun pardschender da la penna da predichant-nuder Giachem Tütschet Papa. Exaimpel: *Ad es stabilieu ... chia nus ... ns vöeglians ster tiers ... l'ün l'oter ... eir guardar da nun lascher tres noassas terras, fortezzas, paiais, pas et muntagnias passer, chiatscher maun, fer dann ls inimichs da l'otra part, dimperse scha ünqualchiün aque vuless fer, a noassa pusaunza huster et ster allowvaunt*.

Scu terz ed ultim documaint politic cun vigur «chantunela» figüra aint il copchel da Duri Lina auncha la *Cuvgnientscha cun il Conte dal Tyroll*. Als 15 december 1518 haun las Trais Lias renovo lur cunvegnas dal 1500 e 1502 cun l'imperatur Maximilian I. Quista charta, chi vain eir numneda «Erbreinigung», es steda il documaint pü im-

portant da quel temp cun la chesa d'Austria. Eir l'uvas-ch figura quista geda traunter ils contrahents: *Nus Maximilianus ... et nus Paulus uvaisch da Coira et il stiff allo et Cumöenas trais Lijas in Curvalden da l'otra vart ...*

Our dal manuscrit chi cumpiglia nouv paginas sajan adüttas, segund il documaint, alchünas passedas interessantas da püt da vista linguistic: *Nus fadschains a savoir ... ns vains saros aint (in lia) et conclüds — ne fer incunter atschöenar per ingiüna via ne foadscha ... per ns contanter del apusaival — cumüns u loughs — ün hom chia-saunt — dess saimper, scudüna part, cur cha dalls plandschaduors via al obman vain dumando, tres scudüna part infra ün mais gnir depüto — quels quatter homens dessan ... gnir custrits et oblios — chia las chiaschuns da fer havair schiüsa scodün plandschedar daia sequiter il respondedar in la drachüra inua chia el chiesa et oda ... upöeia chia gniss aviertamaing tschiung il drett ... schi poss' el da que s'almanter — et scha que s'dchiapess ... cun poichg chi saja — eir süzura lascher giuver la radschun — ns lascher aziever il comercij liber u feilenkauf in tuotta que chi fo bsüng, sainza scumandeda ... in ingiün möed vendar als inimichs da l'otra vart — Melgsinavaunt scha l'ün u l'otra part in bsöeng da guerra gnis a giavüscher sudeda pajant in agiüt ... per lur souds e peja ... libramaing passer tres ... scha gnissans in guerra et in chiampagna, chia alhoura prender sü ne stabilir ingiüna pesch saintza cusalg, sapchiüda, presentia et voluntet da l'otra (part) — et inua alvess in peis qual differentia, stosch u mel incler — las spirituelas frijatetts sum pigliedas oura ... tell conföderatium vain salveda nun curuotta ... des raster in vigur e fermezza ...*

3. Documaints chi pertuochan Puntraschigna da pü bod

Cò l'ortografia dvainta pü melsgüra. A's vezza fich bain cha Duri Lina nu l'ho svest adatteda: que chi eira da pü bod ho'l lascho scu cha'd eira, medemmamaing que pü nouv.

Nus chattains cò 20 copchas da cuntgnieu fich different, la mër part sentenzchas da güdisch chi stabilivan ils drets traunter las vschi-naunchas. Üna part da quists documaints as chatta eir in duos bels

toms identics, scrits cun la maschina, in posses da la vschinauncha da Puntraschigna. S'inclegia cha cò poss eau be der ün pêr tschegns a que chi'm pera il pü interessant, pustüt da püt da vista d'istorgia locala.

a) Palanteda, fatta 1790, 1801, 1808

... scha egian taglio giò ramma u sfrachio gio da la boschia o vis a oters a fer que — u fat arügd ... et scha egas druvo raste d'fier — scha'd egas fat fer in godt tasia pü laina sechia co il schant admetta — scha'd egas traverso las ervas cun crapins (chars a duos roudas) o vis oters a traverser — scha'd egas fat o vis a fer cravums da vender — scha'd egas taverno ving o vinars o statatscho — scha'd egas agia sv chiavals sün Muottas (Puntraschigna) e quens.

«Palanter» significhaiva: stuvair achüser a se stess u ad oters d'avant ils cuvihs u d'avant la radunanza, pelpü üna vouta l'an. Que d'eira üna prescripziun severischma chi nu faiva excepziun niauncha dals confamiliars. Uschè nun es da's der da buonder, scha's chatta già illas sentenzchas chi seguan collisiuns cun la palanteda (voir h).

b) Copia dal Cudasch dallas chiartas dalla honorata vicinanzia da Celerina, Anno 1554, folio 38

Cò fains nus darcho ün bel sagl inavous i'l temp! Ils da Buond, chi possedaivan già quella vouta alps sül cuolm dal Bernina, survegnan drets minimels da pasculer süls pas-chs da Schlarigna e Puntraschigna, cur cha vain giò la naiv süls ots.

... Quels da Buond plandschaivan chials dis passos gnand foarza da mel ora, siand chia da lur alps d'Bernina dmurant cun lur muaglia, eiran els gnias gio in ils paschs da Statz u Chiamlung scu da velg inno ... uossa quels da Celerina ejan ad els pandro, dschand chia quel pander daja esser vaun. (Ils da Schlarigna as defendan: cha que saja bain sto fin avaut poch pas-ch da cumön, ma uossa dad els specielmaing.) Ais sto jüdichio chia saja licid ad aquels da Buond cun lur muaglia, siand alveda üna granda mel ora, da lur alp da tscher in quaist möd ... da tschasser suainter chia la naiv prend' il tarain, (ma scha quella) a temp gies oura, chia els pudessan turner in lur alp, alhura chia els fatschessan que sainza dmura fin tar la via chi dretta maing vo sù Muottas. Cò vain manzuno speratiers ün pro ... chi avaut temp ais sto da Caspar Mark al velg livelg dalla Baseligia da Saing Spiert incunter Pontresina ... Ma tirand via la naif, eir els cun

lur muaglia daian tirer inavoig, uschè chia pass a pass giaian zieva la naif. (Ma na ir aint ils pros!) . . . uschia brich ne sgios ne nun sgios. Schi aquaista sentenza preterissan, allhura saja ligid ad amanduos vschias. (= vschinaunchas) a pendrer els. Dpü aise giüdichio chial pendrer fatt saja chiass e anullo. Scu publik nuder et trueder suotta-scriva Jan Jacham, filg d'ün cert Jan Befrun da Samedan . . . sun sto tiers las sudettas dvisas.

c) Sentenzcha traunter Schlarigna e Puntraschigna

Quista copcha porta curiusamaing la data pür dal 1792, cumbain cha l'introducziun sapchainta: *Et avaunt temp mis da duos periti e celebri jnterpreti in arumaunsch, anno Domini 1655.* Scu nuder as firma *Baltisar Tousch da Cernetz, arnuvo tres Cacarias Paliop.* Bod in mincha sentenzcha s'inscuntra i'l pream qualche impissamaint edificiant. Cò adüa il nuder il proverbii latin (da Zuoz): *Concordia res parvae crescunt, discordia dilabuntur* = Tres uniun creschan eir las chosas pitschnas, tres dispütta vaune in ruvina.

Melgsinavaunt aise sto declaro ch'els da Schlarina possan cun lur üs, sulettamaing nu fand marchiantia, meter lur boufs ad ingrascher u puser in l'murtel da Ruseg sainza cuntradiciun da la vschinaunchia da Samedan . . . Et ls pastuors paun saimper saquastrer u afarmer ls boufs da quels chi nu vöglian pajer lur ratta.

Specielmaing vegnan fixos mnüdamaing ils terms traunter Schlarigna e Puntraschigna, terms ter cumplichos: *Il prüm ais mis ün term ün po sur l'rövan Flatz dadour la Cua da la Lita dadoura da Jachiam Versili in Ciemplöeng et in dretta lingia, giand insü, ün oter term inua chi's disch Ardschilias, infina sü Muottas. Quels da Schlarina daian avoir tuot dretts da pasculer e prasürer . . . arsalvand drets da proprieted da particuler persunas chi aun proevi baint in ls surscrits confins, eir cun paich scha proevi bain da quel particuler persona gnissen ad esser in ils confins d'ün otra vschinaunchia saro aint, u eir da sia vschinaunchia prais, aunchia inaque nun dajen in sia vschinaunchia ün tel pröevi da drets da l'alp u pasculer gnir saros oura. La punt da Muralg daian quels da Samedan fer e mantegner.*

A la fin da la sentenzcha chattains il nom d'ün oter nuder, da Jan, filg da Jachiam Travers da Zuotz . . . *quaist preschaint instrumaint ruvo he scrit.* Cun que avaregiens da turner eir cun quist documaint vers il 1560, que chi's cunfess eir cul cuntgnieu.

d) e) Cuvgnentscha da tegner dret e confins sü Muottas

Amenduos documaints s'inscuntra eir i'l copchel manzuno da l'archiv da Puntraschigna, il prüm da l'undraivla eted dal 1583, il seguond dal 1600. Il prüm es üna sentenzcha traunter tschinch vschinaunchas: Samedan, Bever, Schlarigna, Puntraschigna e San Murezzan. Per nun avair da tmair alchüns dischavantags, stuvaivan las vschinaunchas vaglier dschigliusamaing da lur drets, eir da quels da giurisdicziun. Digià l'enumeraziun exacta dals preschaints güdischs e cuvihs es mincha vouta zuond amussaivla pervi dals noms e las schlattas mnedras da quella vouta. Be alchüns exaimpels dessan illustrer la fuorma vadrüscha da nos rumauntsch: (Els sun) *tscharnieus cun plaina et d'inmünchia soart foarza et fermamaing arguardedas con bun efet — grandischans cuosts curieus cun quels da Zuo — scha als signuors vschins da Samedan alchün impedimaint u giarbülg vulesan der u purter avaunt — dajan defender lur partschela, ratta u cuntgnaunta part, aque rat e ferm et nun aruot — aviand udia plaunt, rasposta purter avaunt, ais chiatto, chiaten et santijnzchian — suot l'ettadret (!) et darchöra.*

Surprendent es cha scu actuar figüra: *Johanas Batista Tscharner, cansler da Coira he scrit.*

f) Palanter traunter nus ls da Pontresina co s'fatscha, 1610

Cò as tratta que insè d'üna sentenzcha traunter las vschinaunchas da Schlarigna e Puntraschigna. Scu cha pera, ils cuvihs da Schlarigna usurpaivan ils drets da pudair gnir a Puntraschigna a fer palanter suot saramaint a quatter vschins dad els bannieus ... *a fer apalanter cun lg saramaint quater vschins da Pontresina, scha els began falo u vis a faler oters in lur goots.* Cò ils da Puntraschigna s'dostan: *Saperdiant allo incunter ls dits da Pontresina chia els aque nu vöglan ne poasan cunsentir brichia, perche aque saja üna chiosa ne udida ne steda pü. Schi ais trais (tres) aröef ed interceder da buns amichs cusglio et condrizo chia nun drechia in quella causa brichia.*

Per glivrer percunter *sun gnies à tel cuvgnentscha cioè chia la vschia. da Celerina poasa trameter in la vschia. da Pontresina et piglier our quater homans, quels chia vöglian et ls fer giürer scha ls began falo u vis faland oters ...* Mo eir ils da Puntraschigna as sgüran ils listess drets incunter lur chantunais!

Plü aun cuvgnieu traunter els chia ls da Cellerina nun poasan der da lavur als Cibermans (maranguns) da Pontresina aint in Pontresina in lur chieras cun lg linam dals da Cellerina, ma scha ls da Celerina als vöglian fer lavurer, chia'ls mainan oura in Celerina in lur chiesa. Et uschè sajan eir in lur chiams cun ls Cibermans da Pontresina. Et ean Jacham Papa . . . he scrit . . . et in pü granda fè da las preditas chiosas mhe suotascrit.

g) Giobb et föeglia ais laina jn sappalanter traunter Celerina et Pontresina

I'l ingress da quista sentenzcha dret interessanta vain numno eir Jacham Tütschet Bifrun da Samedan, a tuotta via ün descendent da nos Giachem Bifrun, sto medemmamaing nuder public.

La sintactica da quist documaint pera d'esser gnida falambra, forse pür cun fer la copcha. Il cuntgnieu muossa a tuotta evidenza cu cha gniva guardo sün la mindra chosa — il cumbat per la vita d'eira apunta dür! *Boschia da tuotas sorts, giob, föeglia ais giüdichio esser laina et partegner a la vschinaunchia da Schlarina in ls lous inua la Partiziun do chial fuontz saja da Pontresina et l'god da Schlarina. Ad es eir scumando da piglier scorzas u nuscpignas. Be üna liberted vain deda: Usche ais eir jüdichio arüt e bruog chi partegna al fuontz . . . et paun arasper da tuotas duos soarts nun adruviand in dita lavur ne sgürs ne zapas.*

h) Sentenzcha davart il palanter

Cò figüran perfin *duos nuders*, Nicolo Bifrun da Samedan e Jan Pool da Bever. Ün pur da Puntraschigna ho gieu il curaschi da s'opponer a las ordinaziuns inumaunas da la palanteda. Ma el ho trat la cuorta: . . . *lg quel s'bütaiva renitend da nun vulair apalanter oter co per se et brichia pü inavaunt. Dal quel dit actuors utsupra nun havai-van contenteza, ma crajaivan bain chel füs intgnieu et culpaunt da apalanter, brichia solum per se svesa, mo eir avair cuntgnida sia figliolaunza . . . Chia Töenin Stupaun saja culpaunt da gnir inavaunt et cumplir cun lg saramaint u davairamaing appalanter, saja per el u eir sia figliolaunza, la quela sachiata a manger sieu paun et nun man-zipeda . . .*

i) Santenzia fatta davart ils pros in Belvaira
cu chia que daja gnir prasüras u pasculos ls rasdifs, 1657

Il verb «prender» chi ho eir mno al term «prasüra», giuvaiva a tuotta via üna granda rolla in quels temps. (Illustraziuns in merit as chattess eir digià aint ils exaimpels adüts survart.) Terrain privat, *pröepi bain*, pudaiva gnir «prais oura», v. d. gnir declaro passagermaing u per dal bun scu cumünaivel. Mettain chi pudaiva eir ir suot-sura: cha terrain da cumön gniva prasüra privata.

Ils pros da Belvair as rechattan i'l cuntegn da Punt Muragl, dimena immez traunter Schlarigna e Puntraschigna.

L'utuon da l'an 1657 vulaivan ils da Puntraschigna scumander als purs da Schlarigna da pasculer lur pros in Belvair, ils «prendand our» per se. La chosa nun eira sainza motivaziun! Tuottüna, quels da Schlarigna pretendan dalum ün di da dret ... *cun sagraver chia, ls haviand cuvichs et agents dad üna hta. vschia. da Pontresina fat fer üna scumandeda ... nun hegian els pudieu fer cundamain da recuorer tiers ün hundo dret et piglier gio dmaun da quel ... dits bains ainfra lur terns. Dits bains sun saimper stos giudieus, possedieus, apridschos et pasculos da lur vschinaunchia ... et cumpros oura et anulos apera ...* Listess so da respunder Jan Cuzaun da Puntraschigna, assistieu da lur pistand ml. Jörin Viezal da Zuotz ... *chia la farmeda ch'els hegian fat saja fatta apusaivelmaing e dalg liveig da Chiasper Marg* (drets arsalvos i'l contrat da partiziun dal 1538!). La sentenzcha nun es uschè facila d'interpreter. Tuot ils drets da possessuors restan als purs da Schlarigna ... *saja in aprizer, pasculer, biager e pander ... et aggiavüschan da gnir mis in il Cudasch et eistam dals da la vschia. da Cellerina.* Tuottüna pera cha'ls Schlarignots hegian stuvieu gnir ün poïn incunter: ... *schi chi saja dita vschia. culpaunta dals der et concedar par taunt sco dit paun partur (?)*. Ed in cas da bsögn cur ... *chia in il temp chi ais aint las prümas flüjas in ls surdits bains, gnis fat dan da la vschia. da Cellerina cun lur muvaglia, schi poasan ... pigler duos aprizaduors da Pontresina et üna da Cellerina ... ls quels fatschan oura dita danadiva* (confrunta DRG 5, 51).

k) Co daia gnir do alpedi als pros Belvair

Nus possedains in nos DRG üna magnifica monografia davart nossas alps. As so cha'ls drets dad alpager muvel nu gnivan dos be a bun stim. Da que do prouva eir quista cunvegna, la quela es cun-

tgñida eir i'l copchel da nos archiv. *Vain giüdichio . . . cha que pröevi tuot chi oda ainfra ls terns vegna aprizo. Vain limito rainschs 100 per lg quel innumber da vachias chia vain ad esser . . . Et cun aquast vain comprais tuottas parts d'alp: chiuderas et oter sainza oter prattendar da la Plaif, sco sun Bever, Cellerina, Pontresina et Sant Murezi.*

1) Ils gods in Val Roseg e Morteratsch

A's chatta in quista remarchabla collecziun copchas da cunvegnas dal 1539, dal 1655 e dal 1768 chi as refereschan als gods. Da quellas d'he scuvier be la segunda i'l copchel dactilografo da nos archiv.

. . . Siand da partir selvas et goods cumöns traunter las vschinaunchias da Samedan, Cellerina et Pontresina per sentenza da dret. Ad es da's tegner preschaint cha fin dal 1500 ils gods, e bain eir las alps (e'l fuonz?) appartgnaivan al Cumön grand, per uschè dir al circul. Pür pass a pass las relaziuns da possess s'haun müdedas. Las lingias da cunfin dals gods sun descrittas cun bgers detagls. Ma cun que cha tuot quels noms locals nun existan pü, schi füss que tuottüna greiv da s-chaffir cò clerezza, scu cha'm pera.

. . . Haum pilgo l'prüm par ün tierm la Platta Naira, da la quela in oura vers las alps ais da la vschinaunchia da Pontresina . . . et par plü fede dadour la Platta Naira sun scurzos alchiüns lains et fat sü la nouda da la vschinaunchia . . . l'quel tierm ais schanto sün dita Muotta traunter duos larschs qualchiosa südvart . . . chi referiva a l'Ova da Chialchiang per causa dal crescher e chialer dal vadret . . . infin al pe dal god vers al vadret u Ova dal Chialchiang . . . pigliand la dretta lingia, saimper sainza decliner ne inaint ne inoura . . . Et par schevir pü suspets haun schiamo las copchias. Be speratiers as po fer ün' ideja fin inua cha'ls vadrets tendschaivan avaunt 320 ans.

Declaraunza tardiva

Pür a pag. 208 constatescha predichant Giachem Papa: *Las qui seguentas scritüras dalla vicinatia da Pontresina sun prainsas gio dals originels latins et voutas in noas linguag et scrittas et missas in quast cudasch cun tuot, tres me Giachiam Papa da Samedan, nuder public tres imparziela et apostolica autorited et da quast temp predicant in Pontresina, anno 1607 al 12 avrilg . . . Haun vschins et abitands della*

vschinaunchia stimo esser chiosa da bun jüdizi et bun alla vschinaunchia da fer lir et süsura examiner las generelas scrittüras, las quelas ad els per quaista gieda li impera chi saja las pü d'importantia et nüzzai-vlas par lur privilegis et declarezzas chels haun traunter peer et cun otras vschinaunchias et persunas et las meter in noas linguag in quaist cudasch, accio chels melg poassan prevalair tuots da ditas scrittüras ...

m) La scritüra da luoa (l'ova) dalla ruvina chi vo gio
sper la baselgia da San Nicolo, 1566

Bod cun tschertezza as pudaregia dir cha *tuot* la documainta anteriura al 1607 saja gnida tradüta per ün cudesch pü vegl da Puntraschigna da rav. Giachem Papa (confrunta f). Uschè füss luveda aint la decleraunza da süsura tuot al fos lö. Scha füss da piglier al pled «las qui seguentas scrittüras», schi avess el vertieu be la *Scritüra dalla portiun da las alps*, 1562, cuntgnida eir il copchel da l'archiv, zieva a pag. 260 *Üna scritüra chi partain a la supra*, 1568, impü üna cuvgnentscha sainza titul a pag. 269. Quella riguarda ün *fit da l'Alp Nouva da Chalchagn*, il quël ella avess gieu da pajer a Peider Bombar per ün pro ch'el vaiva vendieu a l'alp in Sagliainas, *lg quel fit la ditta Alp Nouva ho spendro cun daners bluots ... Et eau Jan Peider Perisott da Bergem ... quaista confessiun da spandrischun ... he scrit*. Quist nuder e predichant, quella vouta a Samedan, ans interessa zuond, perche el ho eir redigieu ils veglischems statüts cumünels da Puntraschigna (voir Annalas 1970, pag. 177).

Per glivrer nossa pitschna revista dal copchel da Duri Lina, vulains nus auncha der ün' öglieda a la sentenzcha chi pertuchaiva l'Ova d'Ruvigna chi nun eira quella vouta chanaliseda scu hoz e chi passaiva giò pü inoura, güst speragiò la baselgia. Las prümas chesas da Laret eiran expostas al priivel da las ovazuns.

Siand in baunchia da raschuner me Jan Pool mastrel sur Funtaina Merla (a seguan divers güdischs, da Segl fin Schlarigna) *et cun ls agiüddains ... et Nuot Töenett Sevi, pladeder agli concedieu ho dit ... per causa d'üna ruvina dalg an passo aruotta gio a schmarschida ... chia la vschia. nun havaiva ün oter lett, daco chia cun la gravaita (greva) pü avertamaing vain amusso*. Scha s'inclegia inandret, es naschida la causa da dret in quella maniera, cha ün masser, Bastiaun Eiva Töen (?), *vzand dan et priivel da la vschinaunchia chi gniva a culötz ... et ho lascho la surscrita ova da lotra vart volver sur sia*

hüert, per amur da que ranter lur chieras ... lg'ilg dessan pajer et gnir incunter ... Ün' ova da Dieu esser tramisa et nun tres lavur da humauns ... et che scha vschins nun havessan defandieu lur chieras, a tuotta via füsne najantedas suot ... Ma scha's parta (ils dans) dessan alchünas speciellas persunas l'ova u ruina avair condrizo sün lur bains per schivir l'dan da lur chieras, chi fatschan con dret cun els et sainza dan dalla vschia.

La sentenzcha prescriba eir il möd cu ch'ün nouv let per l'Ova d'Ruvigna hegia da gnir amegldro: ... *in tel möed, chia scudün poasa passer tres (la via inperiella), da l'uorden però tagliand alla dretta incunter gl ent (Flaz?) infina l'ova cun tel paich e condiciun, chia scodün lg quel chi avess pröevi bains (proprieteds!) in quel löe inua lg lett ais mis, chia Dieu et la fortüna do, scha els chi haun pöevi in aquel löe, chia la vschia. saja intgnida ad els da der laina our dal Tais per lur bsögn ... et saja oblida aqui da St. Güerg proassam ... a quels lavuraints da pajer per imünchia pas da proset dad er crüzers quindasch, pü per l'hüert da Peider plandscheder surscrit crüzers trenta. Et usche la lungieza taunt eir da gnir insüreda et la ladeza, et sto sentenzio chia tuots vschins dessan esser avisos chia ls nun impedeschan lg lett in üngiün löe suot paina da duchias tschinquanta per minchia gieda bluots ... et daian els sainza dmura schladiner.*

Sül documaint originel chattessans cò a la fin il sagè dal nuder Jan Pool da Samedan. Eau d'he spüert quists extrats cun la sprauza ch'els sajan in cas d'esser per nus ün spievel da lingua e vita da noss per-davaunts.